

EMEVİLER DEVRİNDE AŞAĞI IRAK'TA (SEVÂD) BÜYÜK ÇİFTLİKLERİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

Doç. Dr. Mustafa DEMİRCİ
Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

ÖZET

İslam fetihleri ile ele geçen aşağı Mezopotamya'da (Sevad) Müslümanlar Kufe, Basra ve Vasıt olmak üzere üç şehir kurdular. Kısa zamanda bu şehirlerin nüfusları kalabalıklaştıncaya, etrafındaki topraklar da karlı yatırım alanı haline geldi. Kufe ve Vasıt eski Sasani merkezlerinin yakınında kurulduklarından, bölgede Sasanilerden kalma sahihsiz halde geniş çiftlikler bulunuyordu. Bu çiftlikler savafi adıyla önce devletleştirilmiş, Hz. Osman'dan itibaren de ikta yoluyla yönetici elitin eline geçmeye başlamıştı. Basra ise münhal bir alanda ve bataklıkta kuruluğundan, buradaki toprakları imara açmak ve ihya etmek için Emevi valileri özel bir gayret sarfettiler. Hicri I. asrın sonlarına gelindiğinde aşağı Irak'ta kabile eşrafından, Kureyş tüccar aristokrasisinden ve fethi gerçekleştiren Müslüman liderlerden oluşmuş, geniş topraklara malik bir sınıf ortaya çıkmıştı. Bu toprak istifcisi sınıf, siyasi olaylar kadar sosyoekonomik gelişmede belirleyici roller üstlenmiştir. Ayrıca çiftliklerde ihtiyaç duyulan emek, topraksız köylüler ve köleler vasıtasıyla karşılandığından, zamanla huzursuzluklara yol açmış ve bölgenin sosyal tarihinde bir dizi isyana sebep olmuştur.

Anahtar kelimeler: Emeviler, Sevad, Çiftlik, İkta, İhya.

ABSTRACT

Rise and Development of the Large Farms and Plantations in Lower Iraq (Sawâd) in the Period of Umayyads

The Muslims founded three new cities after the Islamic conquests in Lower Mesopotamia; Kufa, Basra and Wasit. After a while these cities drew large populations to themselves and surrounding fields became profitable. Kufa and Wasit were located on route to the old Sasanian center cities and there were large farms in the region which were belonged to the Sasanids. From Hz. Osman, these areas began to be given to the Muslim leaders who had joined to the conquests, to the notables of the Arabic tribes and to the Qureyshian merchant aristocracy. The Basra region was founded in a vacant area, and these deserted areas were distributed by the Umayyad Iraq governors. To the end of the I. century A.H., a new class of large landowners appeared in the Lower Mesopotamia, these were mostly tribe notables, Muslim leaders and eminent Qureyshians. These people began to take active part in political issues, furthermore these played important roles in social and financial developments. In addition, landless peasants and slaves which worked in these farms, caused a series of revolts in the region's history.

Key Words: Umayyads, Sawad, Farm, Plantation, Fief-ikta

Aşağı Irak bölgesinin İslam tarihinin ilk döneminde dikkat çeken en önemli özelliği, fetihler bütün hızıyla devam ederken, diğer taraftan Basra ve Kûfe gibi bu devre damgasını vurmuş olan iki garnizon şehrin kurulup gelişmesidir. Özellikle bu iki şehir, fetihler ile ortaya çıkan sosyoekonomik değişimi ve kültürel gelişmelerden doğrudan etkilendikleri için, bu şehirlerin etrafında meydana gelen değişimleri incelemek, bir anlamda İlk dönem İslam tarihinin yapısal tarihini inceleme anlamına gelmektedir. Basra ve Kufe şehirlerinin nüfusundaki artışa paralel olarak, İslam ilk yüzyılı içinde Fırat ve Dicle nehrinden sulanabilen eski Sasani çiftlikleri ve münhal kalan araziler imara açılmıştır ve ya yeni idarecilerin tekeline geçerek bir toprak aristokrasinin ortaya çıkışına sahne olmuştur. Söz konusu büyük çiftlikler, zaman içinde yakınlarında kurulan ve kalabalık nüfusları barındıran şehirlerin yiyecek ihtiyacını karşılamak için piyasaya yönelik üretim yapan düzenli işletmelere ve tarımsal hayatta ticarileşmeye de yol açmıştır. Elbette bütün bu gelişmeler, bölgenin sadece iktisadi hayatıyla sınırlı kalmamış, bilakis buradaki emek ihtiyacı, üretimi gerçekleştiren sıradan köylüler ve toprak sahiplerinin iktidarlarla ilişkileri, zaten oldukça hareketli olan bölgedeki siyasi ve sosyal alanda birçok gelişmede de belirleyici olmuştur. Bu makalede, öncelikle bölgedeki gelişmeleri anlamada temel bir unsur olan büyük ölçekli toprak sahipliğinin ortaya çıkışını ve etkilerini inceleyeceğiz.

Tarih kaynaklarında Sevad olarak geçen ve içinde büyük bir bataklıkın bulunduğu aşağı Irak'ta büyük ölçekli tarımsal işletmelerin esas ortaya çıktığı alan Kûfe ve Basra çevresi olmuştur.¹ Hz. Ömer, Irak'taki orduların eski Sasanî şehirlerine yerleşmelerini sakıncalı bulmuş ve Müslümanların yerleşmesi için bölgede Kûfe ve Basra'nın kurularak buraya yerleşmesini emretmişti. Kûfe, kurulduğu yer itibarıyla eski Sasani merkez şehirlerine ve Hire'ye² yakın olduğundan,³ yakınlarında Sasani'lerden kalma geniş devlet çiftlikleri bulunuyordu ve bu çiftlikler Hz. Ömer zamanında "Savâfi" adıyla savaşılan gaziler adına devletleştirilmişti.⁴ Basra

¹ Müslümanlar Arap yarımadasından Irak'a çıktıklarında, ağaçlarla ve yeşilliklerle dolu zümrüt yeşili bir arazi ile karşılaştılar. Çok sayıda köyü, ağaçları ve yeşilliği karşılarında görünce, "bundan daha fazla siyahlık görmedik" dediler. Araplar yeşille siyahı bazen aynı anlamda kullandıkları için, burada karşılaştıkları yeşille, siyahı bir araya getirerek, bu araziye "Sevâd" adını verdiler. Ortaçağ coğrafyacılarına göre bölge olarak Sevâd, kuzeyde Tikrit'ten, güneyde Fars Denizine, kadar uzanır. Sonra doğuda, Hulvân sınırına, Sîrevân, Tib'a vararak, Sûs'u doluyor ve nihayet Cubbâ'dan denize kadar uzatıyor. Batı tarafından ise, Basra'nın arkasındaki çölden, Sevâd-ı Basra'yı ve onun bataklığı(Batâih)ını da içine alarak, Vâsî'a, oradan Sevâd-ı Kûfe'ye ve onun bataklığı (Batâih)ının üzerinden Kûfe şehrine, sonra Fırat'ın arkasından el-Erbâr'a ve nihayet Dicle ve Fırat nehirleri arasından Tikrit sınırına kadar uzanır (bkz: Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî, *Futûhu'l-Büldân*, thk. Abdullah Enis Tabba'-Ömer Enis Tabba', Beyrut 1987 (Türkçesi: Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1987), 297, 428; ; Ebu'l-Kâsım İbn-i Havkal (ö.356/976), *Kitâbu Süreti'l-'Arz*, thk: R.Blachér, H. A. R. Gibb, P. Kahle, C. A. Nallino, A. J. Wensinck, J. H. Kramers, Leiden 1938, s. 208; Şihabüddin Ebu Abdullah Yâkût, el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldan*, thk. Ferid Abdülaziz el-Cündi, Beyrut ty, III, s. 272.

² Kûfe'nin üç mil kadar güneyinde, Necef'in güney doğusunda, bugünkü Kerbelâ'nın 75 km. güney doğu istikametinde, halkın çoğunluğu Nastûrî Hıristiyanlığına mensup bir şehirdi. Mustafa Fayda, *Hâlid b. Velid*, İstanbul 1992, s. 341.

³ Kûfe, eski Sasani başkenti Medâin ve Hire şehirlerinin yakınında kurulmuştu. Geniş bilgi için bkz. M. Mahfuz Söylemez, *Bedeuilikten Hadariliğe Kûfe*, Ankara 2001.

⁴ Savâfi; sahihsiz kalan ve doğrudan devlet başkanının ümmet maslahatını gözeterek tasarrufu altında bulunan emlaka denir. Bundan dolayı Halifenin şahsında devlete âit olduğundan "İmâm Savâfisi" olarak da isimlendirilmiştir. Savâfi arazilerin tarihi gelişimi hakkında bkz. Mustafa Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003, s. 85- 118.

bölgesi ise münhal bir mahalde ve bataklıkta kuruluğundan, oradaki çiftlikler bataklıkta kurutulması ve toprağın ihyası yoluyla oluşturulmuştu. Bundan dolayı da özel mülk ve 1/10 nispetinde zekat veren öşür arazisiydi. İslam toprak sisteminin gereği olarak da uzun süre bu şekilde kaldı. Bu farka vurgu yapmak için X. asırda yaşamış olan coğrafyacı İbn Havkal şöyle der:⁵ “*Kûfe arazileri, Basra arazilerinin aksine haracidir. Çünkü Kûfe çiftlikleri eskiden beri mevcuttu, halbuki Basra çiftlikleri ise ihya edilerek oluşturulmuştur.*” Bu sebeple büyük çiftliklerin ortaya çıkışını anlamak için öncelikle bölgedeki iktâ ve ihyâ sürecine yakından bakmak gerekir. Buna ilaveten fetihler sırasında Araplarla iş birliği yaparak topraklarını terk etmeyen eski Sasani toprak aristokrasisinin bakiyesi durumundaki unsurları da tespit etmek gerekmektedir. Dolayısıyla üç tür büyük toprak sahibi sınıfla karşı karşıyayız; iktâ yoluyla toprak edinenler, ihya ve imar yoluyla toprak edinenler ve eski toprak sahipleri. Ancak bu sonuçlara ilişkin bilgiler oldukça sınırlı olduğu için bu çalışmada incelenmeyecektir; fakat eski Sasani toprak aristokrasisinin İslami devirdeki serüveni hâlâ incelenmeye bekleyen bir soru/sorun olarak durmaktadır.

1-Savâfilerin İktâsı ve Kûfe Bölgesindeki Çiftliklerin Doğuşu:

İktisadi ve sosyal hayattaki gelişmeler, siyasi ve gündelik hayattaki gelişmelere nispetle daha uzun sürede ortaya çıkarlar. Bu bakımdan Emevîler devrindeki büyük ölçekli tarımsal çiftliklerin ve toprak sahipliğinin ortaya çıkışının kökleri aslında ilk fetih yıllarına kadar gerilere gider. Irak fethedildiği zaman, geride yıkılan Sasani hanedanına ve ümerasına ait terk edilmiş vaziyette çok geniş çiftlikleri kalmıştı. İslam tarihçileri bu toprakların on sınıftan oluştuğu hakkında mücmel halde bilgi verirler. Buna göre; 1-Sasâni Şâhının şahsî mülkleri, 2-yöneticiler ve yakınlarına âit mülkleri, 3-Savaş esnasında topraklarını terk ederek kaçanların mülkleri, 4-Savaşta öldürülenlerin mülkleri, 5-Kamışlıklar (*a'cam*), 6-Mecûsi tapınaklarına âit arâziler, 7-Değirmenlere âit arâziler (*Erhâ*); 8-su kenarları, 9-İran Kısralarının savâfileştirdikleri arâziler ve 10-Kisrâ ile berâber kaçan ya da öldürülenlerin varislerinin elindeki mallardan oluşmaktaydı.⁶ Hz. Ömer'in en çok uğraştığı ve Müslüman önderlerin kendi aralarında üç ay gibi uzun bir süre tartıştığı konu, bu tür sahipsiz toprakların nasıl dağıtılacağı ya da işletileceği problemi idi.⁷ Nihayet Hz. Ömer, bu toprakları geliri savaşçılara dağıtılmak üzere devletleştirerek, özel idari bir birim altında (*Divan-ı İstendârî-Divan-ı Savâfi*) toplamış, Müslümanların toprak ve su kavgaları içinde kaybolma, cihat-tan geri kalma gibi bir dizi endişeyle kimseye iktâ etmemişti.⁸ Hz. Ömer,

⁵ Ebu'l-Kâsım İbn-i Havkal (ö.356/976), *Kitâbu Sûreti'l-'Arz*, thk: R.Blachér, H. A. R. Gibb, P. Kahle, C. A. Nallino, A. J. Wensinck, J. H. Kramers, Leiden 1938, s. 239.

⁶ Muhtelif kaynaklardaki rivayetlerde bu on hiç birinde tam olarak verilmemiş, eksik olarak aktarılmıştır. Biz kaynaklardaki rivayetleri birleştirerek on maddeyi tamamladık. Bkz. Ebü Yusuf Ya'kûb b. İbrâhîm,(182/798) *Kitâbü'l-Harâc*, Dârü'l-Mâ'rife, Beyrût 1979, (Türkçesi: Ali Özek, İstanbul 1973), s. 57-8; Yahya b. Adem el-Kureşî, *Kitâbü'l-Harâc*, Nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, (Beyrût 1979), s. 64; Belâzurî, *Futûh*, trc. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1987, s. 380 (T. 390); Tâberî ise Seyf kanalıyla aktarmaktadır. Bkz. Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, (11 cilt), thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Beyrût 1964, IV, s. 31-32.

⁷ Hz. Ömer zamanında Irak topraklarıyla ilgili tartışmalar ve sonunda nasıl bir kararın alındığına dair, bütün rivayetleri ve görüşleri oldukça detaylı bir şekilde inceleyen kapsamlı bir çalışma için bkz. Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanda Gayr-i Müslimler*, İstanbul 1989.

⁸ Taberî, a. g. e, IV, s. 30-33.

Irak'taki toprak zenginliğinin paylaşımına girdiği zaman, bu zenginleşme ile ortaya çıkacak muazzam büyüklükteki sosyal değişimin etkisiyle Müslümanların derin iç bunalımlara sürükleneceğini tahmin ediyordu. Bundan dolayı Müslümanların fetihlerle elde ettiği zenginlik ve siyasi gücün etkisiyle bir takım iç bunalımlara sürüklenmemesi için iki alanda sıkı tedbirler almaya çalışmıştı: 1) *Servet temerküzünün önüne geçmek ve 2) Sosyal değişimi zamana yaymak*. Nitekim Halife Ömer bu yaklaşımını ve endişesini şu ifadelerle de dile getirmiştir:⁹ “*Ben İslam konusunda develerin yolunu (yani tedriciliği) benimsedim. Önce doğar, sonra bir yaşına (ceze) girer, iki yaşına, dört, altı, vs. devam eder. Sonra dokuz yaşında (bazil) olgun bir deve olur. İşte o zaman İslam artık tecrübe kazanmıştır. Kureyş, Allah'ın malını, kulların hakkını bir yana bırakarak azık yapmak istiyor. Ben sağ oldukça Harre halkının (Medine) karşısında olacağım. Kureyş'in ateşe düşmesini önleyeceğim.*” Kısacası Hz. Ömer, bu sözleriyle toprak zenginliğine bağlı muazzam büyüklükte bir sosyal değişimin meydana geleceğinin farkındaydı ve bunu zamana yayarak zararsız atlarmaya çalışıyordu.¹⁰ Bu çerçeveden olmak üzere Hz. Ömer savaşla fethedilen ya da sahipsiz topraklar için “*toprağın rekabesi bizimdir*” diyerek,¹¹ bu arâzileri ümmetin ortak malı görmüş ve herhangi bir özel şahsa iktâ' etmemiştir.¹² Bundan dolayı Hz. Ömer'in, fey' mefhumu çerçevesinde savâfi arazileri herhangi bir kimseye iktâ' ettiğine ve satışına izin verdiğine, çok özel birkaç istisna dışında şahit olunmamıştır.¹³ Yukarıda vurguladığımız gibi bu yaklaşımın temelinde verimli Irak topraklarının getireceği zenginlikle ortaya çıkacak sosyal hareketliliği zamana yayma siyaseti yatmaktaydı.

Hz. Osman halife olduktan sonra, yükselen taleplerin baskısı altında, Hz. Ömer'in tersi bir siyaset uyguladı ve bu siyaset; sosyal ve iktisadi yapı üzerinde köklü değişimlere yol açarak Hz. Ömer'in tutmaya çalıştığı bütün taşları yerinden oynattı. Bu değişikliğin başında Hz. Ömer'in iktâ ya da satışına izin vermeyerek devletleştirdiği Savâfi toprakların satılmasına ya da iktâ edilmesine izin vermesi, yani toprak meselesi gelir. Rivayete göre savaşın sona Kûfe veya Basra'ya yerleşmeyerek memleketine dönen Yemenli savaş gazilerinden bir grup Hz. Osman'a gelerek, Hicaz ve Tihâme'de bıraktıkları topraklarına karşılık, Basra ve Kûfe'den toprak iktâ' etmesini istediler.¹⁴ Hz. Osman da bu teklifi makul bulmuş, “*size feylerinizi nakledeyim, Irak halkı ve fethe katılanlar, feylerini oturdukları bölgeden alsınlar*” diyerek Hicaz'da bulunan toprakları karşılığında Irak'ta toprak takas etmeye karar verir. Bunun üzerine Medine halkının hissesi ve arazi si ile gideceği yerdeki araziler karşılaştırılarak kıymetleri takdir edildi ve ücretleri

⁹ Taberî, a. g. e, IV, s. 396-7.

¹⁰ Taberî, a. g. e, IV, s. 396-7.

¹¹ Humejd b. Mahled b. Kuteybe b. Abdillâh b. Zenceveyh (ö. 247/861), *Kitâbu'l-Emvâl*, (3 cilt), thk. Şâkir Zib Feyyâz, Riyad 1406/1986, II, s. 627.

¹² Ancak kaynaklar onun iktâ konusunda olumsuz davrandığını anlatmak için “*O iktâyı kerih görür, doğru bulmazdı*” ifadelerine yer verirler. Bkz. Ebu Ubeyd Kasım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Muhammed Halil Herrâs, Beyrût 1986 (Türkçesi: Cemâlettin Soyluk, İstanbul 1981), s. 295. Hz. Ömer'in toprak iktâsı konusunda bir çok çekinceleri vardır. Mustafa. Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003, s. 227-228.

¹³ Taberî, a. g. e, III, 589; IV, 30-33; Abdülâziz ed-Dürî, “Mâlikü'l-Arz ve'l-Muzâri fi Sadri'l-İslâm”, *İctihâd* 1 /1989, s. 331-332.

¹⁴ Y. el-Hamevî, a. g. e, I, s. 209.

ödendi. Buna karşılık Hicaz, Yemen, Hadramevt ve Mekke'deki topraklar devletin elinde kaldı. Takas edilecek topraklar, eski Sasanî hanedan arazileri (*savâfi*) olduğundan, en verimli ve gözde arazilerden oluşuyordu ve büyük bir getirim söz konusuydu. Bu fırsatı iyi değerlendirenler kısa zamanda zengin oldu.¹⁵

Hız. Osman'ın bu siyaseti bütün taşların yerinden oynamasına yol açmıştır. Çünkü toprağın kıymetini fark edemeyen ve ticari tecrübesi olmayan bedevilere karşı, Hız. Ömer'in Medine'den çıkmasını yasakladığı Kureyş bu fırsatı iyi değerlendirerek yaydan fırlamış ok gibi fethedilen bölgelerdeki verimli arazilere yatırım yapmaya başlamıştır. Bu toprakları da genellikle Kufe ve Basra'da yaşayan ve savaşa katılmış kabilelerden aldılar. Taberî'nin Talha b. Ubeydullâh'a dayandığı bir rivayette, bu durum şöyle dile getirilmektedir: *"Bu yolla her kabileden bazı kimseler yaşadığı yerlerden topraklar satın aldılar. Bunu daha önceki oturduğu yerdekiyle değiştirmek istediler ve bunu da yaptılar. Bu işlemi karşılıklı rıza ve hakuklarını gözeterek yaptılar. Fakat (Basra ve Kufe'de yaşayan)bu kabile üyelerinin, İslam'a giriş önceliği ve hazineден aldıkları maaş daha yüksek olan; önce Müslüman olanlar, idareciler ve sahâbinin aldığı paraya ulaşmaları mümkün değildi. Bunlar maaş ('ata) düzenindeki bu eşitsizliği içten içe eleştiriyorlardı, fakat karşı çıkacakları yeterli argümanları yoktu, genel hava da zaten aleyhlerine idi. Karşılıklarına yeni kuşaktan birisi veya bir bedevi veya özgürlüğünü kazanmış birisi çıkarsa, onların sözleri hoşuna gider, onlar bolluk içinde diğer insanlar yoksulluk içinde olunca sonunda kötülükler üstün geldi."*¹⁶

Bunun sonucu olarak Irak bölgesinde Kureyş ileri gelenleri büyük topraklar kapattılar. Bunların çoğunu Yemen, Medine, Hadramevt, Mekke halklarından satın aldılar. Talha b. Ubeydullâh, Hayber paylarının çoğunu ve Medine halkından Kâdisiye ve Medâin savaşına katılan, fakat Medine'de yaşayan gazilerin hisselerini satın aldı. Sevâd'daki Neşâsetec topraklarını da, Hicaz bölgesindeki topraklarla takas ederek ele geçirdi. Satın aldıkları arasında Halife Osman'ın Eris Kuyusu karşılığında Irak'taki topraklarıyla, Mervân'a iktâ' edilenler de vardı. Bunlardan Eş'âs b. Kays, Hadramevt'teki toprağına karşılık, Tizânabâd toprağını almıştı. Habbab b. Eret'e ise eski topraklarına karşılık, Kûfe köylerinden İstîniya¹⁷ iktâ' edilmişti.¹⁸ Çünkü Hız. Osman takas esnasında devletin elinde kalan toprakları, eski topraklarına karşılık, Sevâd bölgesindeki savâfi arâzileri ve köyleri Abdullah b. Mes'ûd, Ammar b. Yâsir, Sa'd b. Mâlik, Habbab b. Eret gibi şahıslara iktâ' etmişti.¹⁹ Bu çerçevede, Hız. Osman'ın Savâfi ve boş topraklardan yaptığı tahsislerle, Talha b. 'Ubeydullah, Ali b. Ebî Tâlib, Zübeyr b. Avvâm gibi

¹⁵ Taberî, a. g. e, IV, s. 280-281; Ebü Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/839), Kitâbu'l-Emvâl, thk. Muhammed Halil Harrâs, Beyrut 1986, (Türkçesi: Kitâb-ül Emvâl, çev. Cemalettin Soylook, İstanbul 1981), s. 296 (Trc. 312); İbn Zenceveyh, a. g. e, II, s. 632-633.

¹⁶ Taberî, a. g. e, IV, s. 281.

¹⁷ Habbab b. Eret'in Hicaz'daki arâzilerine karşı, Kûfe yakınlarındaki "İstîniya" köyü iktâ' edilmişti. Y. el-Hamevî, a. g. e, s. 209-210; İbn Zenceveyh, a. g. e, II, s. 635.

¹⁸ Y. Hamevî, a. g. e, I, s. 209.

¹⁹ Ebü Yüsuf, a.g.e, s. 62; Ebü 'Ubeyd, a.g.e, s. 196; Belâzürî de; "Osman ilk defa, Irak'taki savâfileri iktâ' olarak verdi" diyerek, iktâ' edilen şahısların isimlerini aktarmaktadır. Bkz. a.g.e, 382 (t. 392). Hız. Osman dönemindeki iktâ' ile ilgili rivayetlerle özel olarak ilgilenen Ebü 'Ubeyd, bu iktâların üretimi artırmak amacıyla verildiğini, bunun "iktâ'-ı icâre" olduğunu, bu sayede gelirlerin arttığını iddia etmektedir. Ebü 'Ubeyd, a. g. e, s. 296.

şahıslar geniş çiftlikler kurmuşlar ve büyük servetler biriktirmişlerdir.²⁰ Taberî'deki bir rivayette de: "Osman'ın iktidar olmasından bir yıl geçmeden Kureyş'ten bazıları, çevrede mallar edindiler" denilmektedir.²¹ Dağıtılan topraklar Kûfe'nin yerlilerinden ziyade Hz. Ömer'in Medine'den çıkmasını yasakladığı, toprak istifçisi Kureyş ileri gelenlerine verilmesinin yarattığı huzursuzluktan dolayı, Kûfelilerin valiye hitaben "Sevad Kureyş'in çiftliği oldu" sözü bu gelişmeyi yansıtır.²² Nitekim, Hz. Ali'nin Kûfe'ye gelir gelmez ilk iş olarak, şehirdeki huzursuzluğu yatıştırmak için Hz. Osman'ın verdiği iktaların bir kısmını geri alması manidardır.²³

Şii eğilimli bir tarihçi olarak bilinen el-Mes'ûdî, bu değişimden en karlı çıkan sahâbilerin terekelerini vererek, Hz. Osman'ın uyguladığı toprak siyasetinin bu kimselere yaradığına ve bu sayede ne denli büyük bir zenginliğe kavuştuklarına dikkat çeker. Bunlardan Zubeyr b. Avvâm'ın; 59.800.000 dirhem para, 1000 köle, 1000 at (Hz. Ömer'in 500.000 dinarı çok gördüğünü hatırlayalım). Talha b. Ubeydullah'ın; 30.000.000 dirhemlik servet, Irak'tan her gün için 1000 dinar gelir, Kûfe'de meşhur bir köşk, Medine'de inşa edilmiş olan tuğla, kireç ve sac ağacından (abanoz) yapılmış bir köşk, öldüğünde de hazinedarının yanında 2.200.000 dirhem para bırakmıştı. Abdurrahmân b. Avf öldüğünde kölelerinin çoğunu azat etti, Bedir ashabından kalan yüz kişiye 400'er dirhem verilmesini vasiyet etti, külçeler dolusu altın, 1000 deve, 100 at, 3000 koyun bırakmıştı. Dört hanımdan sadece birine düşen miras 80.000 dirhemdi. Medine'de geniş bir köşk bırakmıştı. Zeyd b. Sabit öldüğünde geriye baltalarla parçalanabilen altın külçeleri bırakmıştı. Sa'd b. Ebî Vakkâs, 250.000 dinar miras bırakmıştı. Medine'deki yaptırdığı ev, teraslarla ve balkonlarla süslüydü.²⁴

Hz. Osman'ın başlattığı bu uygulama ile Medine'de yaşayan Kureyş ileri gelenleri ve bir kısım kabile reisleri, fırsatı iyi değerlendirerek büyük topraklar ele geçirdiler. Bunun neticesinde aşağı Irak'ta Sasani aristokrasisinin terk ettiği bakımlı çiftlikler hızla Kureyş'in ve kabile liderlerinin eline geçmeye ve buna bağlı olarak bir geniş toprak sahibi zenginler sınıfı ortaya çıkmaya başlamıştır.²⁵ Ancak Hz. Osman'ın iktâ politikası ile çok sayıda Arap kabilesi, fethedilen bölgelere tehcir edilerek iskân edilmiş,²⁶ kalabalıklaşan şehir nüfusunu beslemek için kıymetli hale gelen toprağa yatırım cazip hale gelmişti. Yatırımcılar da savaş ganimeti ile ele geçen serveti ölü arâzilerin ihyâ ve imârına yönlendirerek, Mezopotamya'nın aşağı deltasında, yoğun bir zirâî kalkınmanın da kapılarını aralamıştır. Bu toprakların temelini, Hz. Ömer'in devletleştirerek gelirini gazilere dağıttığı savâfî arazileri oluşturuyordu.²⁷

²⁰ Belazurî, a.g.e, s. 382 (trc. 392).

²¹ M. Abid Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, trc. Vecdi Akyüz, İstanbul 1997, s. 364.

²² Taberî, a.g.e, IV, s. 323.

²³ M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 272-273.

²⁴ Mes'ûdî'nin verdiği bu bilgilerin belli nispette Şii hassasiyetler içinde dile getirildiği ve bu yüzden de içinde kısmen bir abartı barındırdığını hatırdâ tutmak gerekir. Bkz. Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin Mes'ûdî (ö. 346/957), *Murâcu'z-Zeheb*, thk. Abdülemir Mühennâ, I-IV, Beyrut 1991, II. s. 350.

²⁵ Ahmet Önkal, *Hz. Osman Döneminin Siyasal Problemleri* (yayımlanmamış proje çalışması), Konya 1994, s. 21.

²⁶ Belâzurî, a. g. e, s. 44, 174, 175 (trc. s. 181-183).

²⁷ Taberî, a.g.e, IV, s. 280, 281; İbn Zenceveyh, a.g.e, II, s. 630.

İktidarın Emevîlere geçişi ile iktâ' tahsislerindeki artış ve gözetilen hedefler, Hulefâ-i Râşidîn döneminden önemli farklılıklar gösterir. Başlangıçta Muâviye Savâfi toprakları devletleştirdiği gibi daha önce tespit edilmemiş sahipsiz topraklarla bunların alanını da genişletmişti. Bunları dağıtmayıp, Hz. Ömer devrindeki gibi devlet çiftliği haline getirdi ve "Vâliyu'l-Katai" adıyla müstakil bir birimin yönetimine almıştı.²⁸ Bu dönemde sadece bu topraklardan Muaviye büyük gelirler sağlıyordu.²⁹ Yakubi, "Muaviye Savâfileri kendi mülküne geçirdi, ailesine ve yakın adamlarına onları iktâ etti. Mekke ve Medine dahil her yerde çiftliği olan ilk kimse oydu..." demektedir.³⁰ Ancak kısa zaman sonra Kureyş ve kabile aristokrasisinin baskısı altında bu topraklar iktâ edilmeye başlanmıştır. İbn Asâkir'in aktardığı bir rivayette bu durum şu ifadelerle dile getirilmektedir; "Kureyş'in önde gelenleri, daha önce Osman'ın iktâ' etmediği arâzilerin kendilerine iktâ' edilmesini istediler, Muâviye de iktâ' etti. Böylece alıp sattıkları, mehir ve mîrâs olarak bıraktıkları mülkler hâline geldi".³¹ Burada vurgulandığı gibi bu topraklar, saltanat sisteminin iç mantığıyla da uyumlu olarak öncelikle Ümeyye âilesinin fertlerine ve onları destekleyen kabîle şeyhlerine iktâ edilmiştir.³² Emevîler iktâ ve diğer yollarla geniş toprakları kendi ellerine geçirdiler. Sistem içinde en büyük toprak sahibi devletin kendisiydi, fakat en büyük payı da bizzat Emevî ailesinin fertleri alıyordu. Bu toprakları yarıcılık usulüyle işletiyor ve bu sayede büyük meblağlarda gelir sağlıyorlardı. Ayrıca Katâî³³ olarak adlandırılan bu toprakları bütün Irak ve Suriye'de kendi taraftarlarına dağıtarak, etraflarında menfaat bağıyla bağlı bir büyük toprak sahibi sınıf oluşturmuşlardı. Hulefâ-i Râşidîn döneminde iktâ' edilmesi huzursuzluğa sebebiyet veren Savâfi arâzilerinin bu dönemde yoğun bir şekilde iktâ' edilerek,³⁴ Emevî ailesinin ve yandaşlarının çiftliği hâline gelmiştir. Bu süreçte Mervân b. Hakem, iktâ' yoluyla en çok toprak elde eden şahıs olarak öne çıkar.³⁵

Emevîler döneminde savâfi arâzilerin iktâ' yoluyla veya kendi temellüklerine geçirmek sûretiyle tamamen dağıtıldığından, Abdülmelik b. Mervân zamanına (66/685-85/705) gelindiğinde bu anlamda iktâ' edilecek arâzi kalmamıştı. İbn 'Asâkir bu durumu şöyle özetlemektedir; "Abdülmelik'ten, Velid'den ve Süleyman'dan arâzî istediler, fakat iktâ' edecek bir şey kalmamıştı. Bunun üzerine sâhiplerince terkedilmiş olan Harâcî arâziler iktâ' edildi ve alınıp

²⁸ Vekî', *Ahbâru'l-Kudât*, III, s. 97-98.

²⁹ Önceleri 4000000, 7000000 ve 9.000.000 dirhem geliri olan savâfilerden, Muâviye zamanında 50.000.000 dirhem gelir elde ediliyordu. Ebû 'Ubeyd, *a. g. e.*, s. 296.

³⁰ Yakübî, *Tarih*, II, s. 144-145.

³¹ Mu'âviye'nin iktâları için bkz. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Suheyl Zekkâr, Riyad 1996, I, s. 44; Ayrıca bkz. Ahmed Bedr, "el-İktâ' fi Bilâdi's-Şâm" *el-Mu'temeru'd-Devliyyu'r-Râbi'u li Târihi Bilâdi's-Şâm fi'l- Ahdi'l-Umevî*, Amman- 1987, s. 6-8.

³² Belâzurî, *el-Ensâb*, I, 44; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, thk. Şuayb Arnavut, Beyrut 1992, II, s. 204-206; Ayrıca bkz. Abdülâziz ed-Dürî, "Neş'etü'l-İktâ' fi Mücteme'i'l-İslâmiyye", *Mecellet-ü Mecme'i 'İlmi'l-luğa*, XX/2, (Bağdat 1970), s. 9.

³³ Katâî kavramı hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 159 vd.

³⁴ Bkz. Ahmed b. Ebi Yakub b. Ca'fer b. Vehb el-Ya'kübî, *Târîhu Ya'kübî*, thk. Ebdu'l-Emîr Muhennâ, Beyrut 1993, II, s. 143-145; Ayrıca, Nejde Hammaş, *eş-Şâm fi Sadri'l-İslâm*, Dımaşk 1987, s. 302-303.

³⁵ Taberî, *a.g.e.*, V, s. 231; Ya'kübî, *a.g.e.*, II, s. 232.

satılır hâle getirildi. Ayrıca bunlardan öşür alınıyordu.³⁶ Bu dönemde verilen iktâ' ve yürütülen ihyâ faaliyetleriyle büyüklükleri 70 cerîb ile 1000 cerîb (1 cerîb=1592 m²)³⁷ arasında değişmekte³⁸ olan büyük çiftlikler oluşmuştu.³⁹ Rivayetler incelendiğinde iktâların kademeli olarak belli kabile ve komutanların şahsında kabilelere tahsisten özel şahıslara kaydığı görülür. Emevîler döneminde arâzilerin büyümesi bazen şer'î yolların ihlali ile de oluşuyordu. Başlangıçta 100 cerîb olarak iktâ' edilen bir arâzî, Emevîlerin sonlarında on kat büyüyerek 1000 cerîblik bir genişliğe ulaşmıştı. Bu sürecin sonunda her yerde Arap toprak sahiplerinden oluşan, orta büyüklükte köylerin sahibi yeni bir zenginler tabakası ortaya çıkmıştı. Bunlar İmparatorluğun doğu bölgelerinde eski dihkanların yerini alarak, devletin yetkisini kullanan, bunun hesabını tutan bir sınıf oluşturuyordu.⁴⁰ Devletin elindeki arâzilerin, yeni yönetici elit ve etrafındakilere dağıtılması, büyük plantasyon tipi çiftliklerde üretim yapan Müslümân-Arap zenginlerin önünü açmış ve bu unsurlar ekonomik canlanmanın da dinamiğini oluşturmuştur.⁴¹ Bu bakımdan devlet himâyesinde büyüyen ve palazlanan bu çiftliklerin ve büyük toprak sahiplerinin incelenmesi, bu dönem târihinin en dikkat çekici olaylarından biridir.⁴²

Elbette Sasanî toprak aristokrasisi bütünüyle yok olmadı, büyük bir bölümü Irak'ın aşağı kısımlarında topraklarının üzerinde yaşıyorlardı. Irak'ın fethinden sonra savaşa katılmayan ve yerlerini terk etmeyen eski arazi sahipleri bağımsız bir sınıf olarak özel mülkleri üzerinde kalmış, ellerinde mülk olarak tasarruf etmekte oldukları topraklarının vergisini ödeyerek işletiyorlardı. Ancak bunların aktiviteleri, İslam tarih kaynaklarına yeterince yansımadığından, haklarında yeterli bilgilere sahip değiliz. Zamanla bu gruplar arasında İslam'a girenler oldu ve idareci sınıfla kurdukları iyi ilişkiler sayesinde topraklarını genişletme fırsatı bulduklarını öğrenebiliyoruz. Kaynaklara göre bu tür büyük toprak sahipliğinin yoğun olarak görüldüğü yerler, Dicle boyunca uzanan Deyr-u âkûl, Cürcâniyye, Nu'mâniyye, Mudariyye ve daha sonra Vasıt'ın karşı yakasında yer alan Kesker⁴³ gibi yerlerdi.⁴⁴ Özellikle Kesker uzun bir dönem Sasanî aristokratlarının ve

³⁶ İbn 'Asâkîr, *a. g. e*, II, s. 206-207.

³⁷ W. Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, trc: Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 81.

³⁸ Abdülaziz Dürî, "Neş'etü'l-İktâ fi'l-Müctemai'l-İslâmîyye", s. 9.

³⁹ Emevîler devrinin Irak vâlileri olan Ziyâd b. Ebîh, Haccac b. Yüsuf, Halid el-Kasri Ömer b. Hubeyre ve Mesleme b. Abdulmelik'in öncülüğünde, geniş çaplı ihyâ faaliyetleri yürütülmüş, nehirler açılmış, ölü arâziler imâr edilebilir hale gelmiştir. bkz. Fâlih Hüseyin, *el-Hayâtu'z-Zirâiyye fi Bilâdi's-Şâm fi'l-Asri'l-Umevî*, Amman 1978, s.56 vd.

⁴⁰ Claude Cahen, *et-Tatavvurul-İktâ'i'l-İslami ma beyne Karneyni't-Tâsi' ve's-Sâlisi'l-İslâmî*, trc. Rıdvan Seyit, *İctihad*, (Beyrut 1989), c. I, s. 198.

⁴¹ Eliyahu Ashtor, *et-Târihu'l-İktisâdî ve'l-İctimâ'î fi Kuruni'l-Vusta fi Şarkı'l-Eusat*, trc. A. Hadi Able-A. Gassan Sabûni, (Dımaşk 1985), s. 51.

⁴² Konuyla ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. 'Avvâd Mecid A'zamî, *ez-Zirâ'a ve'l-İslahu'z-Zirâ'î fi Sadri'l-İslâm*, Bağdâd 1978, s. 85-145 ; Fâlih Hüseyin, *el-Hayatu'z-Zirâ'a fi'l-Bilâdi's-Şâm fi'l-Asri'l-Emevî*, Amman 1978, s. 43-79.

⁴³ Farsçada ziraat işçisi anlamına gelen bu kelime, Haccac. b. Yusuf tarafından Dicle nehri üzerinde kurulan Vasıt'ın, nehrin karşısındaki eski İran şehrinin adıdır. IX. Asırda isyan eden Zenciler bölgeyi yakıp-yıkmalarna ve yakındaki Abdesi, Dest-ü Miysan, el-Mubâreke, el-Mezâr gibi yerleşim yerlerini işgal etmelerine rağmen bu şehre girdiklerine dair bir bilgi mevcut değildir. Bkz. Hamevî, *a.g.e*, IV, s. 523.

⁴⁴ Ya'kubî, *Kitâbu'l-Buldân*, Nşr. De Geoeje, Leiden 1860, s. 322.

dihkanlarının yaşadığı bir şehir olarak kalmıştır. Bu katâilerin büyük kısmı sahipleri tarafından fakir çiftçilere kiraya veriliyor, köylere hemen hemen hiç gitmiyorlar ve bunlardan büyük meblağlarda gelir sağlıyorlardı.⁴⁵ Bu toprak istifçisi sınıfın tarihsel rolü, ilim ve sanat hayatındaki etkinliği, siyasi olaylardaki gücü ve ekonomik anlamda gelişim süreci hala ayrıntılı olarak incelenmeyi beklemektedir.

2-Bataklığın Kurutulmasıyla (İhya) Ortaya Çıkan Basra Çiftlikleri:

Basra, bataklığın hemen kıyısında münhal bir alanda kurulduğundan, İslam'ın ilk yüzyılı boyunca, bataklığın kanallar açarak kurutulması suretiyle yoğun bir ihya ve imar faaliyetine sahne oldu. Burada hem işlemeye uygun toprak çok bol idi, hem de yatırımcı açısından cazip şartlar bulunuyordu. Bu sebeple, yürütülen ihya ve imar faaliyetlerinin bir neticesi olarak bölgede büyük çiftlikler ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla İslam tarihinde takip eden asırlarda Irak bölgesinde meydana gelen büyük sosyal ve iktisadi gelişmeleri anlamak için; öncelikle bölgede büyük ölçekli çiftliklerin doğuşu, gelişimi ve ticarileşmesi ve buralardaki iş gücünün karşılanma biçimlerine bakmak gerekir.

Basra h.14/635 yılında Hz. Ömer'in emriyle kurulduğu zaman, öncelikle Arabistan armadasının havasına alışkın olan Müslüman Arap askerlerin yerleşmesi hedeflenmiş; bu amaçla 'Utbe b. Gazvan tarafından Fırat ile Dicle'nin birleştiği yerde oluşan Bataklığın kıyısında ve çölün başladığı yerde kurulmuştu. Yeri hem çöle, hem atların yayılabileceği bataklığın kıyısındaki çayırıklara, hem de su kaynaklarına yakın olduğu için tercih edilmişti. Dolayısıyla Basra çöl ile bataklık arasında, daha önce her hangi bir yerleşim olmayan münhal bir alanda kurulmuştu.⁴⁶ Basra ve çevresinin ilk durumuna ilişkin Belâzurî, Hz. Ömer'e şikayetlerini iletmeye giden heyetteki Ahnef b. Kays'ın şu ifadelerine yer verir: "Diğer insanlar eski halkların boş bıraktığı, tatlı sularla ağaçlı-bahçeli evlere yerleştiler. Bizler ise çorak, ot bitmeyen, rutubeti kurumayan, doğusu tuzlu, batısı çöl bir yere indik. Bizim ne ekimiz, ne de sağılacak hayvanlarımız var..."⁴⁷ Bu özelliğinden dolayı Kûfeliler ile Basralılar arasındaki polemiklerde, Kûfeliler Basra'yı hicvetmek için "toprağı çabucak bataklık haline gelir" diyerek küçümsüyorlardı.⁴⁸

İslam'ın ilk asrında Basra bölgesinin bu denli eşine az rastlanan türden bir ihya faaliyetine sahne ve büyük çiftliklerin oluşumuna sahne olmasının altında, Basra bölgesini diğer yerlerden ayıran üç özelliği etkili olmuştur. Bunlar; 1)bölgenin ihyâ etmeye ve sulu tarıma uygun olması, 2)ihya edildiğinden dolayı İslam vergi ve toprak hukuku icabı Öşür bölgesi olması ve 3)bölge aktif ticaret yollarının ve kalabalık nüfusları barındıran şehirlerin ortasında bulunduğundan, iç ve dış pazarlara yönelik üretim yapmak için tarımın cazip hale gelmesi ve buna bağlı olarak tüccar sermayesinin tarımsal yatırıma yönelmesidir.

İslam toprak ve vergi hukukuna göre daha önce her hangi bir kimse tarafından sahiplenilmemiş bir bölge (*mavât/ölü arazi*) Müslüman birisi tarafından

⁴⁵ E. Ashtor, *a.g.e.*, s. 50-51.

⁴⁶ Basra'nın kuruluşu ile ilgili haberlerin ve gelişmelerin ayrıntısı hakkında geniş bilgi için bkz. Belâzurî, *a.g.e.*, s. (trc.498-499).

⁴⁷ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 513.

⁴⁸ Mes'ûdî, *a.g.e.*, III, s. 363-364.

ziraata açılırsa, bu ziraata açtığı yerin mülkiyeti kendisinin özel mülkü olur ve yetişen mahsulden de % 10 nispetinde öşür verir. Hz. Peygamber “*Kim ölü bir toprağı ihya ederse, o arazi kendisininindir*” hadisi, bu konuda temel bir prensibi vaz’ etmişti.⁴⁹ Bunun dışındaki bölgeler ise Haraç arazi olarak tanımlanır ve devletin belirlediği nispetlerde vergi verirlerdi. Bu vergiler de genellikle % 30 ve daha yüksek oranlarda idi. Dolayısıyla yatırım yapılarak ihya edilecek ve ziraat yapılacak bir bölgenin öşür toprağı olması, ödeyeceği vergiler dikkate alındığında ciddi bir teşvik ve tercih sebebi teşkil ediyordu. Nitekim ilk dönem klasik *Haraç ve Emval* kitapları incelendiğinde görülecektir ki Basra ve çevresi, fetihlerden sonra Müslümanlar tarafından ihya edilen topraklardan oluştuğundan “*Öşür bölgesi*” olarak kabul edilmiş ve buna göre vergilendirilmiştir.⁵⁰ Basralı bir katip, şehrinin üstünlüklerini sayarken şöyle diyordu: “*bizim topraklarımız öşür arazisidir. Sultanların dahi onun vergi nispetini değiştirmesi veya vergi görevlilerinin müdahalesi imkansızdır. Hiç bir vergi Basralıların ödediği öşürden daha kutsal değildir...*”⁵¹

Basra'nın bu özelliği bölgeyi özellikle iki bakımdan öne çıkarmaktadır. Birincisi bölge öşür bölgesi olduğundan toplanan haraç, haraç topraklarında olduğu gibi %25-%45 arasında ağır nispetler yerine, %10 gibi oldukça düşük bir oranda idi. Bu da Basra ve çevresini yatırımcılar açısından oldukça avantajlı bir konuma getiriyordu. İkincisi Basra ve civarındaki topraklar şahısların bütün mülkiyet haklarını kullanabildiği özel mülk olduğundan; özel teşebbüsün ve sermaye hareketinin daha canlı olduğu hareketli bir iktisadi bölge haline getiriyordu. Özel mülklerin alınıp satılması, büyük çiftliklerin ve işletmelerin oluşumuna zemin hazırlamıştır.⁵²

Üçüncüsü ise bölge hem Basra körfezi yoluyla dış pazarlara, hem de Fırat ve Dicle yoluyla kalabalık nüfusları barındıran iç pazarlara yönelik üretimini sunabileceği ticaret yollarının ortasında yer alıyordu. Bu üç özellik, Basra bölgesini, topraklarını ihya etmek suretiyle büyük çiftlikler kurmak bakımından cazip hale getiriyordu. Emevîlerin bölge için uyguladıkları iktisadi politikaları ve gerçekleştirdikleri büyük ölçekli sulama projeleri ve teşvikleri ile bu oluşumu destekliyordu. Sonuçta Sevad bölgesi, kurulan büyük çiftliklerle tarihinin en parlak dönemlerinden birini yaşamaya başladı. Gerçekten de Basra bölgesinin düşük vergisi (öşür) ve bataklığın kurutulmasıyla ishale kanallarının açılmasıyla sulu tarım yapılması imkanını doğurmuştu. Bu da devletin de teşvikiyle yatırımcıları çekmesine ve İslam'ın ilk asrı boyunca yürütülen hummalı bir şekilde devam eden ihya faaliyetleri neticesinde, emsaline çok az rastlanan türden büyük ölçekli bir zirâî çiftlik oluşumuna sebep olmuştur. Abbâsiler zamanına gelindiğinde Basra bölgesi İslam dünyasının en mamur ve zengin bölgelerinden biri durumundaydı. Belâzurî'nin rivayetlerdeki isimler ve listeler dikkatlice incelendiği zaman görülecektir ki büyük

⁴⁹ Ebû Yusuf, *a.g.e.*, s. 64-65.

⁵⁰ Öşür topraklarının hukuki esasları ve özellikleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Demirci, *a.g.e.*, s. 128-143.

⁵¹ Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed İbn Fakih (ö. 290/902), *Kitâbu'l-Buldân*, thk. Yusuf Hadi, (Beyrut 1996), s. 167-168.

⁵² M. G. Morony, “Landholding and Social Change: Lower al-Iraq in the Early Islamic Period”, *Land Tenure And Social Transformation in the Middle East*, Editör: Tarif Khalidi, Beyrut Amerikan Üniversitesi yay. (Beyrut t.y), s. 211.

ölçekli bu tür çiftlikler ve sahiplerinin tamamına yakını Sevâd bölgesinde ve Basra yakınlarında yoğunlaşmaktadır.⁵³

Bu oluşumun tarihine inildiğinde görülecektir ki ilk ihya ve imar faaliyetlerine ilişkin teşebbüsler, Basra'nın kurulduğu yıllarda, yani daha Hz. Ömer döneminde başlamıştır. Genel olarak Müslümanların ziraatla uğraşmasına ve buna bağlı olarak iktâ vermeye sıcak bakmayan Hz. Ömer'in Basra bölgesine tehcir edilen nüfusu tutmak ve bölgeyi kısa zamanda mamur hale getirmek için, işlenebilecek durumdaki ölü toprakları (*mevat*) ihya edebilecek kimselere iktâ etmekten çekinmemiştir.⁵⁴ Hatta Hz. Ömer ilk defa Basra'da ekin eken birisi hakkında vali Muğire b. Şube'ye yazdığı mektupta "*falan ekin ekmek ve tay yetiştirmek istemektedir. Ekin ekmesi ve tay yetiştirmesi için istediği tarlayı ona ver*" diye yazmıştır.⁵⁵ Fakat yoğun bir şekilde Basra bölgesindeki büyük çiftliklerin kurulması ve gelişme göstermeye başlaması, Hz. Osman'ın Basra'ya atadığı Abdullah b. Amir b. Kureyz'in valiliği dönemine rastlar. Bu dönemde Hz. Osman'ın genel mali politikasıyla önlerindeki engeller kaldırılan Kureyş tüccar-aristokrasisi Basra'da büyük çiftlikler kurmaya başlamıştır. Özellikle Hz. Osman'ın fey topraklarının takasını öngören kararı ile Kureyş ileri gelenleri Mekke ve Medine'den çıkararak, daha önce savaşlarda ele geçirdikleri ganimet servetini Sevâd ve Bataklık bölgedeki topraklara yatırmaya başlamışlardır. Devlet desteğini de arkasına alan bu toprak istifçisi guruplar, bölgenin öşür bölgesi olması ve sulama imkânlarının kolaylığı nedeniyle geniş topraklar ele geçirerek büyük çiftlikler kurmuşlardır.⁵⁶ Özellikle devlet elindeki toprakların takası sırasında hazinenin tasarrufunda kalan kıymetli toprakların Hz. Osman tarafından Basra ve bataklık civarında verdiği iktâlar ile de⁵⁷ Kureyş oldukça geniş alanlar kapatmıştır.⁵⁸ Bu sayede bölgede büyük çiftliklerin de temelleri atılmaya başlanmıştır. Übülle yakınlarındaki o dönemde kamışlık ve tuzlu çorak topraklardan oluşan geniş bir alan, Basra'ya ilk gönderilen idarecilerden Osman b. Ebi'l-'As es-Sakâfi'ye iktâ edilmiştir. Bu topraklar bir asır sonra dahi "*Şatt-ı Osman*" adıyla torunlarına zengin bir hayat sürme imkanı veriyordu.⁵⁹ Yine bu dönemde Basra valisi Abdullah b. Amir b. Kureyz, Abdullah b. Malik el-Leysi'ye sekiz bin cerib genişliğinde bir toprağı iktâ etmiş, o da buraya "*İccâne*" kanalını kazmak suretiyle ihyâ etmiştir.⁶⁰

Bölgedeki esas büyük çiftliklerin doğuşu ve yaygınlaşması Emeviler döneminde hızlanarak devam eder. Muâviye zamanından (41/661-61/681) itibaren

— — —
⁵³ Bkz. Belâzurî, *a.g.e.*, s. 513-544.

⁵⁴ Ebu 'Ubeyd, *a.g.e.*, s. 290; Yahya b. Adem el-Kureşi, *Kitâbü'l-Harâc*, Nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, (Beyrût 1979), 78-79; Belâzurî, *a.g.e.*, s. 505.

⁵⁵ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 505.

⁵⁶ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 506 vd.

⁵⁷ Hz. Osman'ın verdiği bu iktâlardan dolayı "*İlk iktâ veren Osmandır*" sözü yaygınlaşmıştı. (Yahya b. Adem, s. 75) Ancak bu söz özellikle Basra bölgesinin iktisadi hayatında bir dönüm noktası olmuştur.

⁵⁸ Mesela Hz. Ömer zamanında Savâfi olarak koruduğu Sa'aba, Nehreyn ve Hürmüz köylerini Hz. Osman Kureyşli yakınlarına iktâ olarak vermişti. Ebu Ubeyde, *a.g.e.*, s. 295-296.

⁵⁹ Ebu Ubeyde, *a.g.e.*, s. 297; Belâzurî, *a.g.e.*, s. 506.

⁶⁰ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 518; Ayrıca bkz. Cemal Muhammed Cevde, *el-'Arab ve'l-Arz fi'l-İrak*, (Amman 1977), s. 240 vd.

başlayan ve Irak'ın ünlü genel valileri Ziyad b. Ebîhi, Haccac b. Yusuf ve Halid b. Abdullah el-Kasrî zamanlarında, devletin finanse ettiği büyük projelerle bataklık kurutacak ve sulama kanalı olarak birçok istihale kanalı açılmış, bu suretle bataklık kurutularak ziraata elverişli topraklar ortaya çıkarılmıştır. Basra ve Sevâd bölgesindeki esas büyük çiftliklerin temelini de bu alanlar oluşturmuştur.⁶¹ Daha önce de vurgulandığı gibi Basra, Kûfe ve diğer bölgelerde olduğu gibi daha önceki Sasanîlerden kalma çiftliklerden değil, bilakis daha önce imar edilmemiş toprakların imar ve ihya edilmesiyle, tamamı İslami dönemde meydana gelmiş özel mülk statüsündeki çiftliklerden oluşmuştur. Devletin de teşvikiyle bölgenin ekilebilir hale getirilmesi ve üretimin artırılması için, toprağı ihya etmek isteyenlere, özellikle de yakın ve yandaşlarına Irak valileri geniş alanlar iktâ edebiliyorlardı.⁶² Fakat ortaya çıkarılan toprakların aslan payını Ümeyye ailesi alıyordu. Muâviye'nin Irak valisi Ziyad b. Ebîhi'nin valiliği sırasında özellikle Basra bölgesindeki Fırat ve Dicle'nin aşağı deltasında (*Sevâdu'l-Basra*) yoğun bir ihya faaliyetine giriştiğine ve bunun için bir dizi kanal açıldığına şahit olmaktadır. O, devlet hazinesinden iki yüz bin dirhem harcayarak satın aldığı toprakları Ümeyye ailesine ve Emevî iktidarına taraftar kişilere ihya etmek şartıyla iktâ etmiştir.⁶³ Hz. Osman'ın kölelerinden Hamrân b. Ebân'a Basra yakınlarındaki "er-Râ" kanalı boyu iktâ edilmişti. Cârîye b. Kudâme es-Sa'dî adında birine ise 900 cerib büyüklüğünde bir başka arazi iktâ edilmişti.⁶⁴

Bu dönemde kabile eşrafı toprağın kıymetini anlamakta gecikmemiş, kısa zamanda hızlı bir toprak edinme yarışı başlamıştı. Emevîler devrinde ortak toprak ihya etme isteği karşısında Ziyad b. Ebîhi, toprağı ihya etmeden önce devletten izin alma ve ihya izini verilenlere iki yıl içinde toprağı ihya şartı getirmişti.⁶⁵ Bu durum bölgede yoğun bir ihya talebi bulunduğu ve bunun da bir yöneticisinin olduğu hissini vermektedir. Nitekim, Ziyad b. Ebîhi, Basra'daki ölü toprakların ihya edilmek üzere verilenlerin kayıt ve takibini yapmak için "*Divan-ı Katâ'i*" adında bir divanı ve görevlisi bulunuyordu. Bölgedeki imar ve ihya faaliyetleri bu divanın kontrol ve gözetiminde yürütülüyordu. Bütün bu çalışmalar, çok geniş alanların üretime açılmasına, Basra çevresinde münhal toprakların imarına yol açmıştı. Bu süreci devlet de destekliyordu. Elde o kadar çok toprak vardı ki isteyen herkese ihya etmek şartıyla geniş alanlar tahsis ediliyordu. Bundan dolayı temlik edilen alanlar o kadar büyüktü ki Belâzurî'nin aktardığı bir olay bu dönemdeki uygulamalara iyi bir örnektir. Vali Ziyâd, bir at yarışı bahsinde, eğer kazanırsa Nâfi b. Hâris es-Sekâfi'ye yaya olarak hiç durup dinlenmeden yürüyebileceği yere kadar olan toprakları kendisine verebileceğini vaat etmişti. Rivayete göre Nâfi yarışı kazanınca vali de sözünü tutarak ve olayı kayda geçmek için iki görevliyi göndermişti. Nafi, ayakkabısının tasmaı kopuncaya kadar yürümüş, yürüyemeyecek hale gelince de oturmak zorunda kalmıştı. Hatta, daha fazla toprak elde etmek için de ayakkabısını ileriye doğru attığı konuşuluyordu. Bu olayı kayda geçirmek için Basra'daki çiftliklere bakan Abdurrahman b. Hâris ve

⁶¹ Ebu İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, (ö.320/932), *Mesâlikü'l-Memâlik*, Nşr. Viac Regnarun, Leiden 1927. s. 80-81.

⁶² M. Cemal Cevde, *a.g.e.*, s. 131.

⁶³ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 521-523.

⁶⁴ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 522.

⁶⁵ Yahya b. Adem, *a.g.e.*, s. 88; Belâzurî, *a.g.e.*, s. 505 (trc. 323).

katipleri de hazır bulunuyordu. Nâfi'nin oturduğu yer işaretlenerek ona iktâ edildiği aktarılır. Ziyâd'ın sözünde ciddi olduğunu gören Nâfi, “eğer bu durumu bilseydim Übülle'ye kadar yürürdüm” demiştir.⁶⁶ Öyle anlaşılıyor ki Basra bölgesini mamur hale getirmek için Emevîler büyük çaba sarf ediyorlardı. Bu dönemde Basra'da oturan herkese, ihya etmek şartıyla altmış cerib toprak dağıtmışlardı⁶⁷. Ziyâd zamanında özellikle Emevî taraftarı Arap eşrafına, kabile liderlerine ve siyasi kişiliklere verdiği büyük çaplı iktâlar, daha sonraki dönemde belirginleşen toprak zengini ailelerin temelini atmıştır. Ziyad b. Ebihi, Hz. Ebu Bekr'in oğlu Abdurrahman'ın kölelerinden Mürre b. Osman'a da Übülle nehri üzerinde yüz cerib arazi iktâ etmiş, o da buraya kendi adıyla anılan Mürre kanalını kazdırarak ihya etmiş ve büyük bir çiftlik kurmuştu.⁶⁸

Çiftlikler, bataklık kurutularak elde edildiğinden, suyun çekilmesi için her çiftliğin ortasından toprağı kurutmak için istihale kanalı açmak gerekiyordu. Bundan dolayı toprak sahipleri ya da devlet tarafından istihale kanalları açılıyordu. Buna bağlı olarak bölgede binlerce kanal açılmıştı. Emevîler devrinde Basra valisi Bilal b. Ebî Bürde zamanında yapılan bir sayımda bölgede yüz yirmi bin (120.000) su kanalı bulunduğu tespit edilmişti⁶⁹. Abbâsî maliye teşkilatında su işlerinden sorumlu bir bürokrat olarak çalıştığını öğrendiğimiz İbn Serâbiyyûn bu bölgedeki nehir ve kanallara dair oldukça dikkatli bilgiler verir. Onun zikrettiği kanalların tamamı İslami dönemde açılmış kanallardır⁷⁰. Ünlü coğrafya ansiklopedisi (*mu'cem*) yazarı Yakut el-Hamevî de eserinde nehirlerle müstakil bir başlık açmış ve burada meşhur 81 adet nehrin ismini zikretmiştir. Saydığı bu nehirlerin kırk ikisi, Basra, Vâsît, Ahvaz, bölgesindedir. Burada zikrettiği kırk iki nehirden otuzu Basra nehirleri olarak sıralanmaktadır.⁷¹ Belâzurî de Basra bölgesinde Emevîler ve Abbâsîler dönemi boyunca hangi kanalın kimin tarafından açıldığına dair geniş bilgiler vermektedir⁷². Bu kanalların tamamı devlet tarafından tahsis edilen toprağın ihyası amacıyla kazıldığından, genellikle de kanallar açtıran şahısların isimleri ile meşhur olmuşlardı. Mesela: Munkız b. 'İlac'ın kazdırdığı kanal “Münkizân”, Nâfi b. Hâris'in kazdırdığı kanal “Nâfi'ân” gibi sonuna “ân” eki alarak sahiplerinin isimleri ile anılıyorlardı⁷³. Bu kanalların açılması için gerek devlet gerekse toprak sahipleri tarafından büyük meblağlar harcanmıştır. Bu kanalların suladığı topraklardan daha sonraki dönemde Irak genel valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî büyük mâlikâneler kurmuştu⁷⁴.

Bu durum hicri birinci asrın ortalarından itibaren belirgin bir hal alır ve Bas-

⁶⁶ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 525. Eski Basra ile Übülle arasının yaklaşık 30 km. olduğu tahmin ediliyor.

⁶⁷ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 525.

⁶⁸ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 520.

⁶⁹ İstahrî, *a.g.e.*, s. 80-82, 90-91. Bu bilgiyi aktaran İbn Havkal önce duyduğu rakamın abartılı olduğunu zannederek zikredilen rakama inanmamış, ancak kendisi bölgeye giderek yaygın kanal sistemini bizzat görünce bu rakamın gerçeği yansıttığına ikna olmuştu. Bkz İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 253-254, 257.

⁷⁰ Bkz. İbn Serâbiyyûn (Sührab), (ö. III/IX.yy), *Kitâbu Acâibi'l- Ekâlimi's-Seba'*, Thk Hans v. Mızık, Leipzig 1929, s. 118-155.

⁷¹ Y. Hamevi, *a.g.e.*, V, s. 364-374.

⁷² Belâzurî'nin kanallarla ilgili verdiği bilgiler için bkz. *a.g.e.*, s. 520-525, 528, 530, 531.

⁷³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Belâzurî, *a.g.e.*, s. 524 vd.

⁷⁴ M. Streck, “Batiha”, *IA*, II, s. 326.

ra'da büyük toprak sahibi aileleri ortaya çıkar. Bu toprak sahibi elitler, ya Benî Âmir, Ebî Berke, Benî Mühelleb gibi kabile liderleri, ya da Emevîler, Abbâsiler, Ziyâdîler gibi idareye mensup, hem siyasette, hem de sosyoekonomik hayatta etkili ailelerden oluşuyordu.⁷⁵ Mesela Basra'nın kuruluşu sırasında şehre ilk yerleşen ve Ziyad b. Ebîhi'nin ana bir kardeşi olan Ebû Berke ailesi bunlardan biriydi. Kendilerine Hz. Ömer bazı topraklar iktâ etmiş, onlar da burayı ilk olarak hurma bahçesi yapmışlardı.⁷⁶ Daha sonra Ziyâd b. Ebîhi de bu aileye yeni topraklar iktâ etmiş ve bu dönemde Basra'da en çok toprağı olan bir aile durumuna gelmişlerdi. Topraklarının çoğunu da iktâ ve ihyâ yoluyla ele geçirmişlerdi.⁷⁷ Tarih kayıtlarındaki bilgilere göre Müsrikân kanalı kıyısında tamamı sulanabilir yüz cerib, Süveydan kanalı kıyısında 400 cerib arazi Ubeydullah b. Ebî Bekre aitti. Ziyad b. Ebîhi, işlemleri için onlara ilave başka topraklar da tahsis etmişti ve böylece Muâviye zamanında Basra'da en çok toprağı olan ailelerden biri durumuna gelmişlerdi.⁷⁸

Bir başka nokta da toprağın imarı ve ihyası esnasında büyük meblağda sermayeye ve emek gücüne ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu sebeple geniş toprakların imarı ve ihyasını yapabilmek ancak belli bir siyasi ve maddi gücü olan insanların başarabileceği bir girişimdi.⁷⁹ Genellikle büyük projeler devlet tarafından yapılırdı ve onun etrafında ortaya çıkan araziler de devlet çiftliği olurdu. Ayrıca ihyâ edilerek ekilmeye başlayan arazilerden devlet vergi geliri de sağlardı. Ebû Yusuf, devletin bu tür imar faaliyetlerinden kaçınmaması gerektiğini dile getirirken “*memleketi daha fazla imar, daha fazla vergi demektir*” sözü bu yaklaşımı özetlemektedir.⁸⁰ Mesela Basra valisi Abdullah b. Ömer b. Abdulaziz, Halife Yezid b. Velid'e Basra yakınlarında açılması gereken bir kanal için muracaat etmiş, halife de açılacak kanalın Basra vergilerinden karşılanmasını emretmiştir.⁸¹ Devletin hazine imkanları el vermediği durumlarda ise buna güç yetirebilen özel müteşebbislere izin veriliyordu ve bu sayede bu tür yatırım yapan şahıslar geniş mülklere sahip olabiliyordu. Fakat bu insanlar genellikle ya Emevî ailesinden ya da yakınları arasından çıkabilmiştir. Belâzurî'de geçen bir rivayette, Sevad bölgesinde İbn-i Eş'as isyanı sırasında bazı kanalların setleri yıkılmış ve etrafı bataklık haline gelmişti. Vali Haccac da isyan sırasında bazı köylülerin İbn-i Eş'as'a destek verdikleri için, onları cezalandırmak amacıyla bu setlerin bakı-

⁷⁵ M. Morony, agm, s. 217; M. Nasrallah, *Tatavvuru Nizâmu Mülkiyeti'l-arz*, Beyrut 1985, s. 236.

⁷⁶ İbn Fakih, *a.g.e.*, s. 188; Belâzurî, *a.g.e.*, s. 506. Abbâsiler zamanında Basra İslam dünyasının en başta gelen hurma üretim merkezi durumundaydı. Öyle ki burada hurmanın üç yüz çeşidinin olduğundan bahsedilir.

⁷⁷ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 528.

⁷⁸ Bu aile Basra'ya ilk yerleşen ailerdendi ve Hz. Ali taraftarı olduğu için Muâviye'nin Basra valisi Bişr b. Ertad'a karşı kendilerini koruduğu için Ebu Lü'lü'ye yüz cerib yeri hediye etmişlerdi. Ebî Bekre ailesinin malları hakkında geniş bilgi için bkz. Belâzurî, *a.g.e.*, s. 527; Ayrıca M. Cemal Cevde, *a.g.e.*, s. 237.

⁷⁹ Ebû Yusuf, kendi zamanında “*Sevad bölgesindeki harap toprakların mamur hale getirilebilmesi için, kendi imkanlarının dışında yardıma(emek) ve parasal desteğe (sermaye) ihtiyaç vardır. İşte harap arazilerin imar edilememesinin sebebi bu desteklerin (emek-sermaye) sağlanamamasıdır*” derken, yukarıda sözünü ettiğimiz zarurete işaret etmektedir. Bkz. *a.g.e.*, s. 48 (trc. 92)

⁸⁰ Ebû Yusuf, *a.g.e.*, s. 60, 110 (trc.107, 181-2).

⁸¹ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 515 (trc. 535).

mını ihmal etmiş, sonuçta bölge sular altında kalarak tekrar bataklık haline gelmişti. Bu setlerin bakımı ve bataklığın tekrar kurutulması için üç milyon dirhem gibi bir maliyet gerektiriyordu. Emevî halifesi Velid b. Abdülmelik (86/705-96/715) bu paranın merkezi hazineden karşılanamayacağını bildirince, kardeşi Mesleme b. Abdülmelik (ö.120/737-8), bu parayı karşılayabileceğini, ancak ortaya çıkacak arazilerin kendisine iktâ edilmesini ister. Bu teklif halife tarafından kabul edilir ve bölgedeki bir birine bitişik köyler ve araziler (Sıbeyn) Mesleme'nin olur. O da bu toprakları çiftçilerle ortaklık usulüyle (*muzâra'a*) işletti. Bu araziler Abbâsîler kurulunca, Abbâsî ailesinden Davud b. Ali'ye geçmiştir. Bu da bu tür çiftliklerin daima siyasi tasarruflara açık olduğunu gösterir. Kaynaklarda konuyla ilgili çok sayıda benzer duruma işaret eden bir çok misal bulunmaktadır.⁸²

3-Toprak Sahipleri ve Siyaset:

Genel olarak bakıldığında büyük toprak sahiplerinin ortaya çıkışı, hicri birinci asrın ortalarından itibaren belirgin bir hal alır; hem siyasette etkili olurlar, hem de sosyal bir statü kazanırlar. Bu toprak sahibi sınıfın çoğunluğu idareciler ve kabile liderleri olduğundan, politik öncelikler ve siyasi iktidarın değişmesi ve başka yollarla, bu toprakların sürekli bir sınıfın elinden diğerine geçtiği görülür.⁸³ Toprak sahibi ailelerden biri siyasi iktidarda güçlenince, toprak elde etmede siyasi nüfuz kullanarak yandaşlarına daha geniş toprak edinme imkanı verebiliyorlardı. Bazen de ağır müsadereleler ile bu topraklar bir başka ailenin eline geçebiliyordu.⁸⁴ Bu durum Mervânî halifeleri zamanında daha açık hale gelmiştir. Abdülmelik b. Mervân ile Abdullah b. Zübeyr arasındaki iç savaştan sonra galip gelen Abdülmelik, Basra'ya gelince ilk iş olarak Zübeyri ailesinin buradaki çiftliklerini müsadere ederek kendi yanında yer alan ailelere dağıtmak olmuştur. Hz. Osman zamanında Zübeyr b. Avam Basra'daki Ma'kıl nehri kıyısında geniş topraklar edinmiş ve bu topraklar Zübeyr ailesinin siyasal mücadelesinde ciddi bir kaynak teşkil etmişti. Abdülmelik bu arazileri de müsadere ederek yandaşlarına dağıtmıştır. Bunlardan yüz ceribini Ala b. Şerik'e vermiş, o da bu araziye 'Ala nehri kazdırmıştı⁸⁵. Yine bu dönemde Irak genel valisi Haccac b. Yusuf, Mâverâ'u'n-Nehr fatihi Kuteybe b. Müslim'in kardeşi Beşşâra b. Müslim'e Basra yakınlarında yedi yüz cerib genişliğinde bir araziye iktâ etmiş, o da bu araziye sulamak için daha sonra kendi adıyla anılacak olan Beşşâr kanalını kazdırmıştı. Aynı şekilde Haccac, Harman b. Ebân'ın çocuklarına da Abadan yakınlarında geniş bir araziye iktâ etmişti⁸⁶.

Süleyman b. Abdülmelik (96/715-99/717) de kendi devrinde bataklık bölgenin ihyası için ünlü komutanlardan Muhelleb b. Ebî Süfra'nın çocuklarından Yezid b. Mühelleb'e Şarkıyye, Cubbân, er-Rihıyye ve Hust bölgelerinde toprak-

⁸² A.g.e, s. 413 (trc. 422).

⁸³ M. Nasrallah, a.g.e, s. 236.

⁸⁴ M. Morony, a.g.e, s. 211.

⁸⁵ Belâzurî, a.g.e, s. 521. Emevîler tarafından müsadere edilen bu toprakların bir kısmı Ömer b. Abdülaziz tarafından sahiplerine iade edilmiş, kalan bir kısmı ise Abbâsî halifesi Mehdi zamanında Divan-ı Mezâlîm'de mahkeme konusu edilmiş ve mahkeme sonunda bu toprakların Zübeyrîlere iade edilmesi kararlaştırılmıştı. Bkz. M. Demirci, a.g.e, s. 104.

⁸⁶ Rivayete göre bu araziye hediye etmesinin sebebi, Beşşar, Haccac'a bir at hediye etmiş ve bu at yarışmada birinci olmuştu. Bunun üzerine bu araziye iktâ ettiği söylenir. Arazinin büyüklüğü konusunda bazı rivayetler yedi yüz cerib derken, başka bir rivayette dört yüz cerib olarak geçmektedir. Bkz. Belâzurî, a.g.e, s. 521.

lar iktâ etmişti⁸⁷. Devletin ihya etmek üzere kendilerine verdiği bu toprakların ziraata açılmasıyla kısa zaman sonra Mühelleb ailesi Basra'da en çok toprağa sahip ailelerden biri durumuna geldi. Bu aileden Muğire b. Mühelleb'in Basra'da kendine ait bin beş yüz cerib büyüklüğünde "Mühelleban" adında meşhur bir çiftliği vardı⁸⁸. Yezid b. Mühelleb'in toprakları daha sonra Yezid b. Abdulmelik tarafından müsadere edilerek bir başka Irak genel valisi olan Ömer b. Hubeyre, Aziz b. Şatır ve Muhammed b. Amr el-Mahzûmî'ye iktâ edilmişti.⁸⁹

Emevî tarihinde dikkat çekici bir halde çiftliklerin müsadere edilerek bir başkasına verilmesine özellikle Yezid b. Velid b. Abdulmelik (ö. H. 127) döneminde rastlanır. Yukarıda ismini zikrettiğimiz Muhelleb ailesinin Emevîlerle ilişkisi bozulunca ellerindeki topraklara el konuldu. Musadere edilenler arasında Yezid b. Mühelleb'in⁹⁰ karısına ait ve o dönemde meşhur olan Abbasân çiftliği de bulunuyordu ve burayı kardeşi Abbas'a vermişti. Aynı şekilde sekiz bin cerib büyüklüğündeki Murğab adı verilen topraklara da el konulmuş ve burayı da yakın adamlarından Hilal b. Ahvez al-Mazini'ye⁹¹ iktâ etmişti. Bu anlamda Yezid devri, büyük mülklerin devlet eliyle el değiştirdiği, belki bu el değiştirmeye bağlı olarak sahiplerinin de taraf değiştirdiği bir devir olmuştur.⁹² Belâzurî'deki bir başka rivayette Yezid b. Abdulmelik, Süleyman b. Abdulmelik'in Yezid b. Mühelleb'e iktâ ettiği yerlere el koydu ve bu toprakları Hişam ve çocuklarına iktâ etti. Daha sonra da tek elde topladı denilmektedir.⁹³

Emevîlerin Basra ve bataklık bölgede ihya etmek üzere dağıttığı topraklar, hem ihya hem de iktâ ile ilgili gelişmeler, hicri birinci asrın sonlarına gelindiğinde bölgede oldukça büyük çiftliklere malik; kabile liderlerinden, siyasi kişiliklerden ve Arap eşrafından oluşan bir toprak eliti sınıf ortaya çıkarmıştı. Hz. Osman zamanında Adullah b. Malik el-Leysi'ye verdiği arazi 800 cerib, Ziyad b. Ebîhi'nin Nâfi'ye verdiği arazi hiç durmadan yürüyebildiği kadar genişti. Abdulmelik b. Mervan'ın (65/685-86/705) Harman b. Ebân'ın azatlığına verdiği arazi 900 cerib, Haccac b. Yusuf'un Orta Asya fatihi Kuteybe'nin oğlu Beşşar b. Kuteybe'ye verdiği arazi 700 cerib, Yezid b. Abdulmelik'in Hilal b. Ahvez el-Mâzinî'ye verdiği arazi 8000 cerib, Yezid b. Mühelleb'e verdiği arazi 1500 cerib büyüklüğündeydi.⁹⁴

Başlangıçta destekledikleri bu süreç, kabile liderlerinin ve güçlü siyasi-askeri kişiliklerin elindeki tarım arazilerinin genişlemesi ve yukarıda ortaya koyduğumuz büyük toprak sahiplerinin ortaya çıkışı, devlet toprakları aleyhine işlediğinden,

⁸⁷ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 534.

⁸⁸ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 531.

⁸⁹ Zübeyirlerde olduğu gibi bu topraklar da Abbâsiler zamanında Muğire b. Mühelleb'in mirasçıları ile Ömer b. Hubeyre'nin mirasçıları arasında dava konusu olmuştu. Olayın ayrıntıları için bkz. Belâzurî, *a.g.e.*, s. 531.

⁹⁰ Ünlü Emevî kumandanı ve Ezdî kabilesinin reisi Muhelleb b. Ebî Sufra'nın oğlu olup, babasının ölümünden sonra Süleyman b. Abdulmelik tarafından önce Irak, sonra Horasan valiliği yaptı. Daha sonra Basra valiliği yaptı. Ömer b. Abdülaziz zamanında hapsedildi ve hapisten kaçarak Basra civarında isyan etti, fakat Mesleme b. Abdulmelik karşısında yenilerek öldürüldü.(102/721). Hayrettin ez-Zirikli, *el-A'lâm*, Beyrut 1969, IX, s. 246.

⁹¹ Temim kabilesine mensup ünlü bir komutandır. Yezid b. Abdulmelik devrinde Mühelleb ailesinin isyanını bastırdı. Bu yararlılığından dolayı onların malları kendisine verildi. H. Zirikli, *el-A'lâm*, IX, s.91.

⁹² Belâzurî, *a.g.e.*, s. 536-538.

⁹³ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 514 (trc. 534).

⁹⁴ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 518, 521, 522, 525, 526, 531.

Emevîlerin sonuna gelindiğinde toprak sahipleri ile devlet arasındaki sürtüşmenin temeli haline gelmiş; Emevîler ile toprak sahipleri arasında sürtüşmeye neden olmuştur. Çünkü zaman içinde toprak sahipleri Irak'taki zirai ekonomiyi kontrol etmeye başlamışlardı. Bu da merkezi hükümetin alanını sınırlıyor ve endişelendiriyordu. Halid b. Abdullah el-Kasrî ile Halife Hişam'ın (105/724-125/743) arasının açılmasında bu durum daha açık görülmektedir. Emevi gebel siyasetine uygun olarak bölgede bir dizi kanal açma projesi gerçekleştiren Halid el-Kasri, açılan bu kanallarla ortaya çıkan arazilerin gelirini kendi tekeline almaya başlamış, öyle ki zaman içinde ülkedeki buğday fiyatlarını kontrol edebilecek bir güce ulaşmıştı. Bu da tabii olarak merkezi hükümet açısından kabul edilemez bir durumdu.⁹⁵

Bir başka gerilim de sıradan kabile üyeleri arasında yaşanmaktaydı. Kabile eşrafı, toprağın önemini ve onun getirisini sıradan insanlardan daha çabuk ve daha iyi kavramışlardı. Bu sebeple, her ne şekilde olursa olsun süratle toprak edinme yarışına girdiler. Emevîlerin sonuna gelindiğinde, büyük topraklara malik Arapların sayısında bir artış olmuş ve bunların çoğu şehirlerde yaşayan fakat topraklarını vekilleriyle işleten ve gelirini toplayan bir çeşit "ziraî iktâ" rejimine (feodaliteye) yakın bir manzara ortaya çıkarmıştı. Buna karşın sıradan kabile üyelerinin ise ne böyle gelişmelerden haberi, ne de toprağı imara açabilecek maddi imkanları vardı. Bu durum onlarla kabile eşrafı ve onların destekçisi görünen emirler arasında belirgin bir iktisadi farklılaşma doğurarak, şikâyetlenmeye daha yatkın, kendileri dışındaki ihtilalci hareketlere daha çabuk uyan bir hal aldılar.⁹⁶ Nitekim Emevîlere karşı isyan eden Zeyd b. Ali ve Basra ve Kûfe'deki mevâlî ve köyünü terk eden köylülerin desteklediği Muhtar es-Sakafiye isyanında, onları destek verenler arasında görebiliriz. Ayrıca bu ihtilal hareketlerinin programlarında da bu şikâyetler dile getirilmiştir. Hatta Muhtar'a destek veren isyancıların Cemâcim vakasında (82/701-2) iktâ ve tapu kayıtlarının tutulduğu dîvânı yakmaları, isyana destek veren köylülerin işledikleri topraklara sahip olma isteğiyle alakalıdır. Çünkü divanların yanmasından sonra arâziler işleyen köylülerin elinde kalmıştı.⁹⁷ Ancak hala bu insanlar ile Emevîler arasındaki sürtüşmenin, onların yıkılışını nasıl etkilediği tam olarak incelenmiş değildir.⁹⁸

Bu toprak sahiplerinin siyasi gelişmelerden ve müsadelerden etkilenmelerine ve zaman zaman bu yolla el değiştirmesine rağmen, çiftlik sahiplerinin bir aşırıdan fazla bir zaman topraklarını ellerinde tutabildiği de dikkat çekmektedir. İbn Sâ'd'da geçen bir rivayette Hz. Ömer tarafından Basra'ya gönderilen Osman b. Ebi'l-As, Übüle şehir yakınlarında kendine nispet edilen Şattı Osman nehrini kazdırmış ve geniş bir çiftlik kurmuştu. İbn Sâ'd (ö. 220/835) "onun çocukları bu topraklar üzerinde günümüze dek kaldılar; gelirleri ve malları arttı, geride de güzel eserler bıraktılar" demektedir.⁹⁹ Bu durum bölgede büyük çiftliklere

⁹⁵ Julies Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, trc. Fikret İşıltan, Ankara 1963, s. 157; Ayrıca Bkz. Mustafa Demirci, "Emevîlerin Irak Valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî; Hayatı ve Faaliyetleri", *Dinbilimleri Dergisi*, C:IV/3, Samsun 2004, s. 69.

⁹⁶ Abdulaziz ed-Dûrî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, trc. Sabri Orman, İstanbul 1991, s. 56.

⁹⁷ Bu isyan Abdurrahman ibn Eş'as önderliğinde, Basra ve Kûfe'deki mevâlîlerin ve köyünü terk eden köylülerin iştirakiyle yaklaşık 200.000 kişi Irak vâlisi Haccac'a karşı yapılmıştır. İsyancıların tapu kayıtlarını yakmaları, isyan sebebinin toprak meselesiyle alakalı olduğunu gösterir. Ayrıntılı bilgi için bkz. J. Wellhausen , a.g.e, s. 114-115.

⁹⁸ M. Nasrallah, a.g.e, s. 236.

⁹⁹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, thk. Edward Suha, (I-VIII), Leiden 1917, C. VII/1, s. 267.

ve toprak sahipliğine dayalı köklü bir yapının mevcudiyetine işaret eder. Bunun en açık delili H.III/IV asrın ikinci yarısında, Ca'feriye ve Ebu Eyyüb köyleri, Haşimilere ait köylerdi ve vekilleri vasıtasıyla buradaki toprakları işleniyor ve sahiplerine gönderiliyordu. Taberî'nin bu rivayetinde Hâşimiler, Zübeyriler ve Ziyâdiler gibi lakaplardan bahsediliyor ki bunlar Basra'nın kurulduğu yıllarda geniş topraklar ele geçirmiş olan ilk Müslüman yönetici kadrosunda yer almış olan ailelerin varisleri olmalıdır.¹⁰⁰

Bölgedeki ihya faaliyetlerinin Abbâsiler zamanında da devam ettiğini görüyoruz; Ebu'l-Hasib nehri Abbâsî halifesi Mansûr zamanında (136/754-156/774) açılmıştı.¹⁰¹ Basra yakınlarındaki "Şeylâ", "Kindel", "Muğîse" kanalları, Ahvaz yakınlarındaki eski kanal yatakları temizlenerek açılmıştı.¹⁰² Müslümanlar insan girmemiş vahşi hayvanların yaşadıkları bataklıkları bu şekilde kanallar açarak kurutmak suretiyle büyük çiftlikler kurmuşlardı.¹⁰³ Halife Mansur bizzat Basra'ya gelerek açaçlık ve bataklık bir bölgeyi satın almak suretiyle ihyâ etmiş ve kendi adına "Subeytiyye" çiftliğini oluşturmuştu.¹⁰⁴ Bu sürecin en uç noktasına varması ve gerilemenin başlangıcı VIII. asrın sonudur. Basra bölgesinde son sulama projesi Harun Reşit zamanındaki "Emir" nehrinin açılması olmuştur.¹⁰⁵

Kısacası VII ve VIII. asırlar boyu, iki asır süresince aşağı Irak bölgesi yoğun bir imar faaliyetine sahne olmuştur. Bunun sonucu olarak yerli halktan, kabile liderlerinden; Ziyad, Ebû Bekre, Benû Mühelleb, Zübeyrî ve Mervanî emirlerinden oluşan bir toprak aristokrasisi oluşmuştur. Emevîler zamanında siyasi kavgalar yüzünden toprağını kaybeden Benu Mühelleb ve Zübeyrî aileleri gibi kimse-ler, kaybettikleri topraklarının bir kısmını Abbâsî devleti kurulduktan sonra geri aldılar.

4-Büyük Çiftlikleri İşleyecek Emek İhtiyacı Meselesi:

Büyük çiftliklerin ortaya çıkması, kaçınılmaz olarak bölgenin ekonomik ve sosyal yapısında köklü değişimler meydana getirmiştir. Çünkü tarihte büyük çiftliklerin ortaya çıkışı, sanayi öncesi toplumların sermaye ve iş gücü imkanları dikkate alındığında, karşımıza bu toprakları işleyecek ve üretimi gerçekleştirecek çok ciddi bir iş gücü problemi çıkarıyordu. Ziraatın insan emeği ve hayvan gücüne bağlı olduğu o günün dünyasında, bir çiftçi ailesinin bir yılda işleyebileceği azami alanı hesap etmek gerekir. Çünkü çiftlik meselesi her şeyden önce bir işçilik sorunu ile karşı karşıya olan bir sektördür. Abbâsiler döneminde Mısır'daki münhal toprakların işlenebilmesi için yapılan bir hesaplamada bir çiftçi ailesinin bir çift öküzle yılda ekebileceği azami alan 60 cerib olarak hesaplanmıştı.¹⁰⁶

— — — —

¹⁰⁰ Taberî, *a.g.e.*, IX, s. 417.

¹⁰¹ Y. Hamevî, *a.g.e.*, V, 364.

¹⁰² Belâzurî, *a.g.e.*, s. 398, 537, 538,

¹⁰³ Ebû Ubeyde, *a.g.e.*, s. 297.

¹⁰⁴ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 538.

¹⁰⁵ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 505 (trc. 523).

¹⁰⁶ el-Mütevekkil zamanında, (257/861) Ahmed b. Müdebbir el-Hasib başkanlığında, Mısır'da bir arâzî reformu (*ta'dil*) gerçekleştirilmişti. Ekili alanlar, boş arâzilere nazaran 1/3 nispetindeydi. Bütün Mısır topraklarının ancak 24.000.000 feddân alanının işlenebildiği ortaya çıkmış; 70.000'i Said bölgesinde, 50.000 ise aşağı Mısır'da olmak üzere Mısır'da fiili olarak çalışan 120.000 çiftçi tespit edilmişti. Harap halde ya da sular altındaki arâzilerin ziraata açılabilmesi için bir hesaplama yaptıran İbn Müdebbir, en iyi şartlarda Mısır'da 60 gün zirâat yapılabildiğini, bu 60 gün içinde de bir çiftçinin ancak 50 feddân arâziyi ekebileceğini hesaplamıştı. Bkz. Kemâluddîn Ebû'l-Mehâsin Yûsuf İbn Tağrîberdî (ö.873/1468), *en-Nücâmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, thk. Komisyon, (I-XVI), Kahire 1970-72, I, s. 47; Ayrıca bkz. M. Demirci, *a.g.e.*, s. 297-288.

Muhtemelen bu durumu dikkate alan Basra valisi Ziyâd b. Ebîhi de Basra çevresindeki toprakları ahaliye dağıtırken herkese 60 cerib alan vermişti. O zaman kendi işleyebileceği miktarın çok üzerinde toprağı olan büyük toprak sahipleri, ellerindeki araziyi işlemek için çok sayıda çalışacak insan emeğine ihtiyaç duymaktaydı. Mesela 8000 cerib büyüklüğünde bir çiftliğe sahip olan birisi bu araziyi işlemek için ortalama 133 çiftçi ailesini; 1500 cerib toprağı olan birisi ise ortalama 25 çiftçi ailesini istihdam etmek durumundaydı. Eğer bu alanda sulu tarım yapılıyorsa bu durumda işçilik ihtiyacı iki katına çıktığından, istihdam edilecek insan da o nispette artıyordu. Tarımsal üretimin temeli insan ve hayvan emeğine dayandığından, Sevâd bölgesinde sık sık köylüleri yerinden göçmesini ya da öküzlere kesilmesini yasaklayan katı emirlerle karşılaşırsınız¹⁰⁷.

Bir toplumda eğer kendi işleyebileceği araziden fazla arzâsi olan toprak sahipleri ile hiç toprağı olmayan, sadece emeği olan insanlar varsa-ki tarihin her döneminde ve her toplumda bunlar vardır, o takdirde arazi sahipleri ile işçilerin emek ve arazilerini birleştirerek bu toprakları işlemeleri en akıllıca yoldur. Ancak tarih boyunca bu ilişkiler toplumlara göre değişiklik arz etmiş, hatta bu ilişkilerden toplumun yapısını belirleyecek sonuçlar doğmuştur. Bu durum Avrupa ortaçağında olduğu gibi feodal tabiiyet ilişkilerine yol açarken, Roma toplumunda ise köleliği getirmiştir. İslam dünyasında ise ortaklığa dayalı bir yapı vardır. Ancak bu konudaki geleneksel yaklaşım gayet basittir: Toprak geniş, emek az ise burada tekel ve kontrol altına alınması gereken emektir.¹⁰⁸ Çünkü toprağı işlemek için böyle durumlarda genellikle emek kontrol altına alınmaya çalışılır ki bu da toprağına bağlı çalışan köleliği doğurmuştur. Mevcut İslam hukuku mevzuatı toprağına bağlı köleliği tanımasa da, özellikle Emevîler devrinde Sevâd ve bataklık bölgede devletin toprağı işleyecek iş gücü açığını kapatmak için köylüleri toprağına bağlı tutmaya yönelik her zaman bir eğilim içinde olması, Ortaçağın bu zaruretinden kaynaklanmıştır.

Bu bakımdan Emevîler devrinde Irak'ın isyanlar ve sosyal hareketler bakımından en hareketli bölge olması ve bunların toplumun alt tabakaları arasında büyük destek görmesi; en temelde bölgedeki büyük toprak sahipliğine ve ticari tarıma bağlı oluşan sosyal yapıdan beslenmektedir. Irak'ta ortaya çıkan Emevî karşıtı isyanların hemen hepsinde, toplumun alt tabakaları tarafından bu denli destek görmesi, sosyal yapıdaki huzursuzluğun bir dışı vurumudur.¹⁰⁹ Çünkü bölgede ortaya çıkan bu çiftliklerde, avantajsız durumda çok sayıda köylü ve köle çalışmaktaydı. Bu dönemdeki kölelerin zirâî hayattaki genel durumunu el-Hüseynî'nin şu sözlerinden öğrenmekteyiz: “*Bu bölge insanları, köleleri satın alıyorlar ve tarlalarında, çiftliklerinde ve bostanlarında çalıştırıyorlardı.*”¹¹⁰ İbnü'l-Kelbî yoluyla gelen bir rivayette Mu'âviye'nin topraklarını işlemek üzere 4000 kişiyi istihdam ettiği aktarılır¹¹¹. Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sekafi (ö.

¹⁰⁷ Emevîler devrinde bu yasaklardan biri Irak genel valisi Haccac b. Yusuf tarafından uygulanmıştır. Bu yasaktan dolayı bir şair şu beyiti söylemişti: “*Biz ona Sevâd'ın harap olmasından şikayet ettik. O ise bize inek etini yasakladı.*” Bkz. Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdazbih, (Ö.280/893-4), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1889, s. 14-15.

¹⁰⁸ Evses Domar “The Causes of Slavery or Serf; A Hypothesis”, *JESHO*, XXV, 1970, s. 18-32.

¹⁰⁹ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. P.G. Ferand “The State of the Land Inhabited of the Sewad H. I. C. ”, *JESHO*, (Leiden 1971), s. 28 vd; Nejde Hammas, “Evzâ'u'l-Fellâhîn fi'l-İrak ve'ş-Şam fi Sadri'l-İslam”, *Dirasatü't-Tarihîyye*, XVII-XVIII Dımaşk 1984, s. 81-82.

¹¹⁰ Tâcüddin b. Muhammed el-Hüseynî, (ö.753/1352), *Gâyetul-İhtisar fîl-Buyutâtil 'Alevîyye*, thk. Muhammed Sadık, Necef 1963, s. 123.

¹¹¹ Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, Kısım I, s.1152; İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-Kübrâ*, Leiden 1338, VI, s. 18.

67/687), Emevîlere karşı Kûfe'de isyan ettiğinde kölelere şu çağrını yapmıştı: “Bize biat eden her köle hürdür”. Bunun üzerine Kûfe'deki köleler onun etrafında saf tutmuşlardı. Muhtar da onlara özgürlüklerini ve efendilerinin mallarını vaat etmişti. Bunu duyan Abdullah b. Zübeyr “Eğer bu sözü ben de söyleseydim taraftarım çoğalardı” demiştir.¹¹² Buna karşın Abdullah b. Zübeyr ile Abdulmelik b. Mervan arasındaki savaşta, Emevîler'in taraftarları arasında çiftliklerinde çalıştırılan köleler (*hurman ve Sudan*) de savaşa iştirak etmişler ve galip gelmesinde etkili olmuşlardı.¹¹³ Yine Haccac zamanında (h.75/695) Basra'da Köleler bir isyan çıkarmış ve bunu bastırmak için şehre gelen Haccac'ın şu sözleri oldukça ilginçtir: “...köleleriniz ve kessahlarınız sizin kötülüğünüzden dolayı isyan ettiler. Eğer bu köpeklerle karşı koyamazsanız, hurmalıklarınızı, hatta şehrinizi dahi ele geçirirler...”¹¹⁴ Bu verilerden de anlaşılıyor ki büyük ölçekli tarımsal çiftliklerin ortaya çıkardığı emek ihtiyacı, beraberinde bölgeye köleliği de getirmiştir. Ancak burada bir hatırlatmayı da yapmak gerekir; İslam hukuku, toprağa bağlı bir köleliği tanımamaktadır. Bundan dolayı da burada Roma'da olduğu gibi yaygın bir toprak köleliğinden bahsedilemez. Belki nehir aşma ve çiftliklerdeki emek ihtiyacına bağlı arazi bir durumdan söz edilebilir. Kaldı ki İslam'ın bu bölgeye girmesi, eski Sasâni sistemindeki feodal ilişkilerin sonunu getirerek, hür köylülüğün önünü açmıştır. İslam hukukunun özel mülkiyet anlayışı bu alanda bölgede bir devrim yapmıştır denilebilir.¹¹⁵

Bunun yanında devlet çiftliklerinde ve nehir açma gibi büyük projelerde ise halk angarya olarak çalıştırılıyordu. Irak genel valisi Haccac b. Yusuf, Vasıt şehri kurmadan bölgede açtırdığı “es-Sîn” nehrini kazdırırken, bu iş için topladığı işçilerin kaçmaması için onları zincirlerle bağlatmıştı.¹¹⁶ Basra bölgesinde en geniş topraklara sahip olan Yezid b. Mühelleb de kurduğu çiftliklerdeki iş gücü ihtiyacını karşılamak için İndus vadisinden 4000 camız ve çok sayıda Zutt getirerek istihdam etmişti. Bunlar, bataklığın kurutulması ziraata açılması için kanal açma çalışmalarında ve pirinç tarlalarında çalıştırıldılar.¹¹⁷ Bunun yanında sırada köylülerde angaryaya mecbur tutularak bu kanallar açtırılıyordu. Emevîlerin uyguladığı bu iktâ ve ihya siyaseti, sonuçta alt ve orta sınıflar arasında büyük huzursuzluklar uyandırmıştı. Bu şikayetleri dindirmek için III. Yezid b. Velid kısa süren halifelğe geçtiği gün yaptığı konuşmada şu manidar vaatlerde bulunmuştu: “Ey insanlar! Sirtınızdaki taşın üstüne bir taş da (ağır vergiler) ben koymayacağım. Bina üzerine bina (yeni saraylar) yaptırmayacağım ve artık nehir kazdırmayacağım...”¹¹⁸ Benzer bir konuşma da Abbâsîlerin kurulduğu gün Davut b. Ali'nin yaptığı konuşmada dile getirilmişti: “Biz ne servet biriktirmek, ne de nehir açmak için Hilafet işini üzerimize aldık...”¹¹⁹ Bu ifadeler, Emevîler tarafından mülkiyetlerin genişletilmesi ve büyük ölçekli tarımsal işletmelerin küçük köylü mülkleri aleyhine genişlemesine karşı duyulan rahatsızlığın ulaştığı boyutları gösterir.¹²⁰ Aynı şekilde bu rivayetler, bölgedeki çiftliklerin ku-

¹¹² Hilal el-Askerî, *el-Evâil*, thk. A. Galib Mehdi, (Beyrut 1997), s. 226.

¹¹³ Bu bilgi Abdullah ibn Zübeyr'in yazdığı bir mektupta dile gelir ; faqad ğalabtana` bi humra`nika wa suda`nik”. Bkz. Belâzurî, *Ansâbu'l-Eşraf*, IVa, (ed. M.J. Kister, Jerusalem (Kudüs) 1971). s. 42.

¹¹⁴ Belâzurî, *a.g.e.*, I, s. 299-301.

¹¹⁵ Bkz. M. Demirci, *a.g.e.*, s. 55, 56.

¹¹⁶ Belâzurî, *a.g.e.*, s. 408.

¹¹⁷ M.G. Morony, *a.g.m.*, s. 271.

¹¹⁸ Taberi, *a.g.e.*, VII, s.269.

¹¹⁹ Taberi, *a.g.e.*, VII, s. 426-7.

¹²⁰ Abdulaziz ed-Dûrî, *a.g.e.*, s. 67.

rulması ve işletilmesi için büyük bir emek ihtiyacı ortaya çıkardığını, bu ihtiyacın da ya köylülere toprağa bağlı tutarak, ya da köleleri istihdam ederek karşılanma yoluna gidildiğini ortaya koymaktadır. Sonuçta bu yapı, zaten Emevî karşıtı duygular besleyen ve uzun vadede onun yıkımını hazırlayan devrimin zeminini oluşturmuştur.

5-SONUÇ:

İslam fetihleri ile Müslümanlar eski Sasanî devlet çiftliklerini ele geçirdi ve bu çiftlikler Hz. Osman'dan sonraki süreçte, özellikle de Emeviler devrinde yönetime yandaş olan kabile eşrafından toprak zengini bu gruplara dağıtarak toprak zengini bir sınıf olarak ortaya çıktı. Bu tür çiftlikler genellikle eski Sasanî merkezlerine yakınlığı nedeniyle Kufe ve Vasit bölgesinde yoğunlaşmaktaydı. Ayrıca Sevad olarak adlandırılan aşağı Irak bölgesinde Müslümanlar tarafından kurulan Basra, Kufe ve Vâsit şehirleri, kısa zamanda kalabalık nüfusları ile ciddi bir tüketim ve ticaret merkezleri haline geldiler. Bu şehirlerde yaşayan kalabalıkların yiyecek ihtiyacı, bölgede tarımsal hayatı ticarileştirdi ve piyasaya yönelik üretim yapan plantasyonlara dönüştürdü. Buna bağlı olarak özellikle Basra bölgesindeki Dicle ve Fırat arasındaki bataklık bölgede devlet ve özel sektör işbirliğiyle hummalı bir ihya faaliyeti başladı. Açılan sulama kanalları ile bataklık kurutuldu ve sulu tarım yapılan büyük çiftlikler ortaya çıktı. Bataklığın kurutulması ziraata açılması için devlet büyük teşvikler uygulayarak özel teşebbüsü teşvik etti. İslam hukuku mevzuatı gereğince özel şahıslar tarafından ziraata açılan bu topraklar özel mülkiyet oluyordu. Dolayısıyla büyük toprak sahipliğini teşvik eden en temel sebeplerin başında tarımdaki bu ticarileşme ve özel mülkiyet temini olmuştur. Bunlara ilaveten toprağın bu denli karlı hale geldiği bir dönemde Emevî ailesi ve ümera sınıfı da elindeki ganimet zenginliğini toprağa yatırıma yöneltti. Çoğu zaman devlet imkanlarını da kullanarak yönetici sınıf büyük topraklar kapattı. Böylece aşağı Mezopotamya'nın bu verimli toprakları, Emeviler devrinde hem bir zenginlik kaynağı, hem kalabalık nüfusları barındıran şehirlerin yiyecek ihtiyacını karşılayan üretim alanı, hem de devlet hazinesini dolduran bir vergi kaynağı haline geldi.

Ayrıca bu süreçte kabileler, göçebe hayvancılıktan, tarımla uğraşan ziraat topluluğuna ya da ziraat gelirleriyle geçinen orta sınıf şehirlilerle dönüşmüşlerdir. Büyük çiftlik sisteminin ihtiyaç duyduğu insan emeği, bölgede köleliği ve nispi bir feodal ilişki biçiminin erken örneklerinin ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Bu arada çalışan sınıfların huzursuzlukları, Emevî karşıtı hareketlerin bunlar arasında yaygın destek bulmasına yol açmıştır. Bu çalışmamız, Emeviler döneminde geniş topraklara malik olmuş aileleri merkeze alarak, onların siyasi olaylarla ilişkisi, bilim ve kültür hayatına katkıları ve bu ailelerin topraktan sağladıkları zenginlik ile orta ve uzun vadede nasıl bir dönüşüm yaşadıkları gerçeğini ortaya çıkardı.

Kaynaklar :

- » Ashtor, Eliyahu, *et-Târihu'l-İktisâdî ve'l-İctimâ'î fi Kuruni'l-Vusta fi Şarkî'l-Evsat*, trc. A. Hadi 'Able-A. Gassan Sabûnî, (Dımaşk 1985).
- » Askerî, Hilal, *el-Evâil*, thk. A. Galib Mehdi, Beyrut 1997.
- » A'zamî, 'Avvâd Mecid, *ez-Zirâ'a ve'l-İslahu'z-Zirâ'î fi Sadri'l-İslâm*, Bağdâd 1978.
- » Bedr, Ahmed, "el-İktâ' fi Bilâdi's-Şâm" *el-Mu'temeru'd-Devliyyu'r-Râbi'u li Târihi Bilâdi's-Şâm fi'l-Ahdi'l-Umevî*, Amman- 1987.
- » Belâzurî Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Futûhu'l-Büldân*, thk. Abdullah Enis Tabba'-Ömer Enis Tabba', Beyrût 1987 (Türkçesi: Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1987).
- » Belâzurî, *Ensa'bu'l-Eşrâf*, İVA, ed. M.J. Kister, Jerusalem 1971.
- » Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I. Cilt, thk. Suheyl Zekkâr, Beyrut 1996.
- » Câbirî, M. Abid, *İslam'da Siyasal Akıl*, trc. Vecdi Akyüz, İstanbul 1997.

- » Cahen, Claud, “et-Tatavvurul-İktai'l-İslami ma beyne kameyni't-Tâsi'i ve's-Sâlisi'l-İslâmî”, trc. Rıdvan Seyit, *İctihad*, Beyrut 1989.
- » Cevde, Cemal Muhammed, *el-'Arab ve'l-Arz fi'l-Irak*, Amman 1977.
- » Demirci, Mustafa, “Emevîlerin Irak Valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî; Hayatı ve Faaliyetleri”, *Dinbilimleri Dergisi*, C:IV/3, Samsun 2004.
- » Demirci, Mustafa, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003.
- » Dürî, Abdülaziz, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, trc. Sabri Orman, İstanbul 1991.
- » Dürî, Abdülâziz, “Mâlikü'l-Arz ve'l-Muzârî fi Sadri'l-İslâm”, *İctihad* 1/1989.
- » Dürî, Abdülâziz, “Neş'etü'l-İktâ' fi Mücteme'i'l-İslâmîyye”, *Mecellet-ü Mecme'i 'İlmi'l-luğa*, XX/2, (Bağdat 1970).
- » Ebu Ubeyd, Kasım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Muhammed Halil Herrâs, Beyrût 1986 (Türkçesi: Cemâlettin Soyluk, İstanbul 1981).
- » Ebû Yusuf, Ya'kûb b. İbrâhim,(182/798) *Kitâbü'l-Harâc*, Dârü'l-Mâ'rife, Beyrût 1979, (Türkçesi: Ali Özek, İstanbul 1973).
- » Domar, Evses, “The Causes of Slavey or Serf; A Hypethesis”, *JESHO*, XXV, 1970, (18-32).
- » Fâlih Hüseyin, *el-Hayâtu'z-Zirâiyye fi Bilâdi's-Şâm fi'l-Asri'l-Umevî*, Amman 1978.
- » Fayda, Mustafa, *Hâlid b. Velid*, İstanbul 1992.
- » Fayda, Mustafa, *Hiz. Ömer Zamanda Gayr-i Müslimler*, İstanbul 1989.
- » Ferand, P.G. “The State of the Land Inhibitand of the Sewad H. I. C. ”, *JESHO*, (Leiden 1971).
- » Hamevi, Şihabüddin Ebu Abdullah Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldan*, thk. Ferid Abdülaziz el-Cüнди, Beyrut ty, III, 272.
- » Hammaş, Nejde, “Evzâ'u'l-Fellâhîn fi'l-Irak ve's-Şam fi Sadri'l-Islam”, *Dirasatü't-Tarihiyye*, XVII-XVIII (Dımaşk 1984).
- » Hammaş, Nejde, *eş-Şâm fi Sadri'l-İslâm*, Dımaşk 1987.
- » Hüseyini, (ö.753/1352), Tâcüddin b. Muhammed, *Gâyetul-İhtisar fîl-Buyutâtîl 'Aleviyye*, thk. Muhammed Sadık, Necef 1963.
- » İbn 'Asâkir, *Târihu Dımaşk*, thk. Şuayb Arnaut, Beyrut 1992, II, 204-206.
- » İbn Fakih (ö. 290/902), Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed, *Kitâbu'l-Buldân*, thk. Yusuf Hadi, Beyrut 1996.
- » İbn Hurdazbih, (ö.280/893-4), Ebi'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1889.
- » İbn Sâ'd, Ebû Abdullah Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, thk. Edward Suha, (I-VIII), Leiden 1917.
- » İbn Serâbiyyûn (Sührab), (ö. III/IX.yy), *Kitâbu Acâibi'l- Ekâlimi's-Seba'*, Thk Hans v. Mızık, Leipzig 1929.
- » İbn Tağrıberdî (ö.873/1468), Kemâluddîn Ebû'l-Mehâsin Yûsuf, *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısr ve'l-Kahire*, thk. Komisyon, (I-XVI), Kahire 1970-72.
- » İbn Zenceveyh (ö. 247/861) Humeyd b. Muhled b. Kuteybe b. Abdillâh, *Kitâbu'l-Emvâl*, (3 cilt), thk. Şâkir Zib Feyyâz, Riyad 1406/1986.
- » İbn Havkal (ö.356/976) Ebu'l-Kâsım, *Kitâbu Sûreti'l-'Arz*, thk: R.Blachér, H. A. R. Gibb, P. Kahle, C. A. Nallino, A. J. Wensinck, J. H. Kramers, Leiden 1938
- » İstahrî, (ö.320/932) Ebu İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Nşr. Viac Regnarun, Leiden 1927.
- » Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, trc. Fikret İşıltan, Ankara 1963.
- » Mes'ûdî (ö.346/957), Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Murûcu'z-Zeheb*, thk. Abdülemîr Mühennâ, I-IV, Beyrut 1991.
- » Morony, M. G., “Landholding and Social Change: Lower al-Iraq in the Early Islamic Period”, *Land Tenure And Social Transformation in the Middle East*, Editör: Tarif Khalidi, Beyrut Amerikan Üniversitesi yay. (Beyrut t.y).
- » Nasrallah, Muhammed, *Tatavvuru Nizâmu Mülkiyetü'l-arz*, Beyrut 1985.
- » Önkâl, Ahmet, *Hiz. Osman Döneminin Siyasi Problemleri* (yayımlanmamış proje çalışması), Konya 1994.
- » Söylemez, M. Mahfuz, *Bedevidikten Hadariliğe Küfe*, Ankara 2001.
- » Taberî, Muhammed b. Cerir, *Târihu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, (11 cilt), thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Beyrut 1964.
- » Ya'kûbî, Ahmed b. Ebi Yakub b. Ca'fer b. Vehb, *Târihu Ya'kûbî*, thk. Ebu'l-Emîr Muhennâ, Beyrut 1993.
- » Ya'kûbî, *Kitâbu'l-Buldân*, Nşr. De Goeje, Leiden 1860.
- » Yahya b. Adem el-Kureşi, *Kitâbü'l-Harâc*, Nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrût 1979.
- » Zirikli, Hayrettin, *el-A'lâm*, Beyrut 1969.